

VU Research Portal

Minerva in de polder

Zeischka, S.

2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Zeischka, S. (2008). *Minerva in de polder: Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOOFDSTUK VII. BEDIENEN, BOUWEN EN ONDERHOUDEN

Inleiding

Tot hier toe heeft het onderzoek op polderniveau zich beziggehouden met heel wat verschillende aspecten. In de eerste plaats kwamen technische ontwikkelingen zelf aan de orde, vervolgens ontwikkelingen in verband met de poldergrond, daarna meer bestuurlijke zaken en ten slotte de polderfinanciën. Op datzelfde onderzoeksniveau rest nog een belangrijke vraag: wat was de betekenis van belangengroepen die voor de bediening, de bouw en het onderhoud van poldertechniek instonden, maar die verder geen deel uitmaakten van het polderbestuur? In welke mate waren ze bepalend voor de technische ontwikkelingen in de polder en op welke manier? Of stonden ze toch eerder aan de zijlijn?

Enkele voorbeelden die relaties tussen dergelijke belangengroepen en de lokale waterstaatstechniek illustreren, zijn al aan bod gekomen, maar kunnen nog verder uitgediept worden. De invoering van winterbemaling hield bijvoorbeeld in dat molenaars meer gingen malen, maar hoeveel meer en betekende die toename ook dat molenaars onmisbaar werden voor de lokale waterschappen? Eveneens is vastgesteld dat de stijgende kosten in de late achttiende eeuw vooral door houtprijzontwikkelingen en dus eigenlijk ook door het onderhoud veroorzaakt waren. Maar lang niet overal konden nieuwe materialen gebruikt worden waardoor het onderhoud toch duur bleef. Wat hield dat in voor timmerlieden: konden zij ongehinderd de hogere houtprijzen verrekenen of trachtten polderbestuurders toch in te grijpen? Uit de analyse van de financiën is ook gebleken dat schouwboeten erg weinig voorkwamen hoewel de klachten rond nalatig onderhoud en slechte kaden en slechte wegen schering en inslag waren. De boeten hadden dus klaarblijkelijk weinig effect op de onderhoudspraktijk, maar hoe kwam dat en waarom veranderde er op dat vlak zo weinig? De drie aangehaalde voorbeelden leggen een directe relatie tussen de werklieden, de arbeidsorganisatie en technische ontwikkelingen. Deze verbanden staan in dit hoofdstuk centraal.

Zoals gesteld kunnen drie belangengroepen onderscheiden worden: bedieners, bouwers en lui die onderhoud verrichtten. De eerste groep, de bedieners, betreft lieden die instonden voor het dagelijkse gebruik van de techniek. Het gaat vooral om molenaars die al malende de polders droog hielden hoewel lokale waterschappen ook gebruikmaakten van andere werklieden. In de Sloterbinnenpolder had het bestuur enkele *'overhaalders'* in dienst die met de overhaal schuitjes in en uit de polder trokken. In de Herenwegse Polder was iemand nodig om de verlaten te openen en te sluiten. In heel wat polders was de molen echter het enige werktuig dat bediend werd door een persoon die speciaal hiertoe door het polderbestuur was aangesteld. Om die reden en omdat molenaars het grootste belang voor de lokale waterstaat hadden, kan met die groep volstaan worden. In het geval van de bouwers moet gedacht worden aan personen die de eigenlijke constructie van de infrastructuur op zich namen zoals timmerlieden, molenmakers of dijkbazen. Ook hier geldt dat enkel op molens zal worden ingegaan; de argumenten zijn dezelfde als die voor molenaars. Verder deed elk polderbestuur een beroep op een leger onderhoudspersoneel, gaande van dijkplichtige ingelanden,

dijkwerkers (de 'polderjongens'), timmerlieden, smeden, rietdekkers en glazenmakers, kortom een groep die de bedrijfsvaardigheid van techniek verzekerde. Voor die belangengroep richtte het onderzoek zich op timmerlieden, polderjongens en verhoefslaagde ingelanden, andermaal vanwege het belang van al die groepen voor de lokale waterstaat.

Zoals aangegeven wordt onderzocht in hoeverre het om drie belangengroepen ging die op de waterstaattechnische ontwikkelingen hun stempel hebben gedrukt en hoe ze dit zouden hebben kunnen realiseren. Om op die vragen een antwoord te kunnen formuleren, worden enkele aspecten van de arbeidsorganisatie uitgewerkt. In de eerste plaats wordt gekeken naar de specifieke arbeidsrelaties. Op welke wijze maakten ze deel uit van het lokale waterstaatsbestel? In welke hoedanigheid nam het polderbestuur hen aan: in vaste dienst of niet? Een tweede aspect betreft meer informele facetten als hun positie op de arbeidsmarkt, hun maatschappelijke status en hun sociale achtergrond. Zeker voor molenaars en timmerlieden is dat soort onderzoek noodzakelijk omdat juist deze groepen in de achttiende eeuw in verband worden gebracht met weerstand tegen innovaties.¹ Maar hoe terecht was die beschuldiging eigenlijk? Hadden ze wel een stevige vinger in de pap om de poldertechniek naar hun hand te zetten en konden ze inderdaad succesvol verzet plegen? Tot slot wordt ook naar allerlei controlemechanismen gekeken. Op welke manier zorgden polderbesturen ervoor dat de werkzaamheden aan hun eisen voldeden? Voor sommige technieken is in grote lijnen reeds heel wat bekend, bijvoorbeeld over de verhoefslagging en gemeenmaking van grotere dijken, maar voor kleinschalige polders en voor andere technieken zijn zulke thema's nog niet aan de orde gekomen. Door al deze aspecten te bestuderen, wordt in feite ook het 'personeelsbeleid' van de polderbesturen in relatie tot hun technische uitdagingen in kaart gebracht. Enerzijds was er de technische uitrusting met specifieke kenmerken wat betreft bediening en onderhoud of herstel; anderzijds moesten polderbesturen opereren binnen grote maatschappelijke structuren zoals de arbeidsmarkt of sociale verhoudingen en spanningen. Een goed voorbeeld is de urgentie van het dichten van dijkdoorbraken waarbij snel een groot arbeidsleger beschikbaar moest zijn. Hoe gingen polderbesturen met deze mogelijke spanningsvelden om en bleken ze daarin succesvol te zijn?

Aangezien de afzonderlijke arbeidsgroepen waar polders een beroep op deden erg veel eigen kenmerken vertoonden, is het hoofdstuk per groep ingedeeld. In de eerste plaats komen de bedieners aan bod waarbij het onderzoek gericht is op molenaars; vervolgens gaat paragraaf 2 in op het onderhoud van molens door timmerlieden. Een afzonderlijke paragraaf is aan molenmakers en timmerlieden gewijd: zij stonden in voor het bouwen van molens. Tot slot gaat het onderzoek in op de organisatie van dijkwerk, waarbij zowel grootschalige projecten door polderjongens als kleinschalig onderhoud door verhoefslaagden zal worden besproken.

1. Bediening van molens: molenaars

De veelvuldige gegevens over molenaars laten toe hun betekenis voor de lokale waterstaat op drie terreinen te benaderen. In de eerste plaats kan gekeken worden naar de eigenlijke waterstaatkundige activiteiten van de molenaar en naar de intensiteit van het molengebruik.

¹ Davids, 'Successful and failed transitions', 239-240.

Ten tweede is het mogelijk diens maatschappelijke positie en status te analyseren en ten slotte kan ook de specifieke verhouding tussen molenaar en polderbestuur belicht worden.

Molenaar en molengebruik

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat voor de particuliere poldertjes uit de zestiende eeuw de aanvrager van een vergunning óf zelf het molentje bemaalde, óf dat liet bemalen naar eigen goeddunken. Het is ook niet uit te sluiten dat de bediening van die kleine molentjes een eenvoudige aangelegenheid was waar weinig vaardigheid bij kwam kijken. Het frequente gebruik van paardenmolens doet wel vermoeden dat het aantal maaldagen relatief beperkt bleef. Bij veelvuldig malen kan men immers veronderstellen dat wind als energiebron ten opzichte van paarden goedkoper werd. Pas met de stichting van semipublieke polders leidde de aanstelling van molenaars tot schriftelijke stukken. Ten eerste vereiste de stichting van grotere polders een verzekerde, continue bemaling wat leidde tot een institutionalisering van het molenaarschap: molenaars werden door polderbesturen formeel aangesteld en betaald. In de meeste gevallen werd naar aanleiding daarvan een proces-verbaal opgesteld waarin ook enkele instructies voor de molenaar werden opgenomen. Ten tweede leidden de zeventiende-eeuwse polderstichtingen ook tot een beginnende specialisatie. Aangezien meer en langer bemalen moest worden, kon het molenaarschap tot een volwaardig (deeltijds) beroep uitgroeien.

In eerste instantie is het aantal maaldagen natuurlijk afhankelijk van het aantal dagen waarop de wind noch te hard noch te zacht woei. Volgens Schultz kwam dit neer op circa 25 procent van de tijd.² Aangezien de windsnelheid niet de hele dag constant is, houdt dit percentage niet in dat slechts op 90 dagen in het jaar gemalen zou kunnen worden. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden bijvoorbeeld in 1913 86 maaldagen geteld terwijl dat drie jaar later 170 was. In 1942 telde men 35 dagen waarop om acht uur 's morgens gemalen werd terwijl de tellingen op het middaguur 170 maaldagen opleverden.³ Het begrip 'maaldag' is dus erg relatief en bovendien weinig bruikbaar met betrekking tot de beschikbare bronnen. Andere niet-natuurlijke beperkingen in verband met het gebruik van de poldermolens kwamen van de overheden. De invoering van peilbemaling had tot gevolg dat polders bij een bepaald boezempeil niet langer hun water mochten uitmalen. Dat verbod kwam echter niet voor alle polders op hetzelfde moment tot stand, maar maakte een lange ontwikkeling door. In 1595 voerde het hoogheemraadschap het eerste Rijnlandse maalpeil in voor de polders langs de Gouwe. Vijftien jaar later, in 1610, begon Rijnland het malen in het hele gebied ten zuiden van de Hoge Rijndijk aan banden te leggen. De binnenrijnse polders mochten niet malen wanneer de sluizen in de Rijndijk dicht waren als gevolg van noorden-, noordoosten- of noordwestenwind. Op deze wijze moesten te hoge waterstanden in de boezem vermeden worden. Sinds het midden van de zeventiende eeuw werden op verschillende plaatsen ten zuiden van de Rijn werkelijke maalpeilen geïntroduceerd. Ondanks de vele reguleringen bleef de peilbemaling in de praktijk erg minimaal. Veel peilen

² Molens waren maalvaardig bij windsnelheden tussen 6 en 11 meter per seconde. Schultz, *Van zee tot land*, 206.

³ Bicker Caarten, *Molenleven in Rijnland*, 53.

raakten zoek en de controle door Rijnland was verre van optimaal. Pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw ging het hoogheemraadschap over tot het stellen van seinmolens die de communicatie tussen de molenaars verbeterden waardoor ook een betere naleving mogelijk werd. Daarvóór kwam het ongeoorloofd malen door polders frequent voor; heel vaak omdat niet het maalpeil overschreden was, maar omdat gemalen werd bij winden die de Rijnlandse boezem te sterk opzetten.⁴ Inmenging van andere overheden bleef uitermate beperkt. De Staten van Holland vaardigden in 1601 een resolutie uit waarin stond dat malen op zondag niet bekeurd mocht worden als het malen nodig was.⁵

Naast natuurlijke factoren en de regelgeving van bovenaf was het gebruik van molens in de eerste plaats afhankelijk van de eisen die de polder stelde. Voor de zeventiende-eeuwse buitenstaander viel de afwezigheid van winterbemaling zonder twijfel het meeste op.⁶ In de wintermaanden werden de kaden opengemaakt en kwam het land onder water te staan. In het voorjaar startte het malen en polderbesturen verwachtten dat de landen zo spoedig mogelijk weer droog zouden zijn. De meeste processen-verbaal van het aanstellen van een molenaar bevatten aanduidingen over het tijdstip waarop die de molen onder zeil moest brengen.⁷ In de Duivenvoordse Polder gold op het einde van de zeventiende eeuw dat op de derde maart met malen begonnen moest worden, maar later⁸ en ook in andere Zuidgeestpolders begon de molenaar op 'Vrouwendag', een maand eerder dus.⁹ De invoering van winterbemaling betekende een verdere verhoging van het aantal maaldagen, een innovatie die in de Papenwegse Polder zoals uit eerdere hoofdstukken bleek, pas in de tweede helft van de achttiende eeuw definitief ingang vond. Andere Zuidgeestpolders pasten dat veel eerder toe. In sommige veenpolders vond winterbemaling al in de zeventiende eeuw plaats; bovendien waren de omschrijvingen er iets nauwkeuriger en maakte men er een duidelijk onderscheid tussen winter- en zomerpeil. Zo werd de molenaar van de Middelpolder opgedragen dag en nacht door te malen totdat het peil bereikt was. Hij diende het water op dat niveau te houden vanaf 1 maart tot de laatste dag van november en van de laatste november tot 1 maart moest het waterniveau '*binnen de ses duim boven de jegenwoordige peil*' blijven.¹⁰ Het hele jaar door dus werd het waterpeil in de gaten gehouden. Ook in de Zwetpolder werden in wintertijd duidelijke eisen gesteld aan de maximaal toelaatbare polderwaterstand. Het zomerpeil gold tot de kersttijd toe terwijl vervolgens tot 1 maart een winterpeil van acht duim hoger gold.¹¹ In de Lisserpoel was dan weer bepaald dat in het voorjaar het land anderhalve voet boven water moest zijn en dat dit peil aangehouden moest

⁴ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 201-202.

⁵ Bicker Caarten, *Molenleven*, 55-56.

⁶ Zie onder meer het citaat van W. Temple, in: Van de Ven, *Leefbaar laagland* (2003), 124.

⁷ Soms werden dergelijke zaken ook in het polderreglement opgenomen.

⁸ ADVP, nrs. 111-117, Processen-verbaal van aanbesteding, 1626-1859.

⁹ ASTP, nr. 5, Reglement, 28 juni 1674. Met 'Vrouwendag' werd naar een feestdag ter ere van Maria verwezen, vermoedelijk het feest van Maria Lichtmis, 2 februari.

¹⁰ AMP, nr. 2373, Proces-verbaal van aanbesteding van bemaling, 3 februari 1649.

¹¹ AZP, nr. 2025, Proces-verbaal van aanbesteding, 8 februari 1667. Vergelijkbare instructies die op winterbemaling duiden, zijn er voor de Vroonlandse en Herenwegse Polders: AVRP, nr. 1832, 10 maart 1655 en 2 april 1699; AHP, nr. 1931, 7 april 1655, 28 april 1694 en 6 april 1696. Opvallend is dat de Oudshoornse moleninstructies dan weer beknopter zijn en geen aanduidingen betreffende peilen bevatten, wat mogelijk erop duidt dat daar geen verschil in winter- en zomerpeil was: APO, nr. 108, processen-verbaal van aanbesteding van bemaling, 29 februari 1625 en 13 februari 1690.

blijven tot Sint-Jakob (25 juli) waarna het peil drie duim verhoogd werd. In het reglement uit 1650 werd deze datum met een maand vervroegd tot Sint-Jan (24 juni).¹² In de Slotense Middelwegse Polder voorzag het reglement dat de kaden tegen Sint-Peter ad Cathedram (22 februari) gesloten moesten zijn. Winterbemaling kende men er dus in 1629 niet, maar die werd na verloop van tijd wel ingevoerd omdat men mag aannemen dat het polderreglement van de Sloterbinnenpolder uit 1786 winterbemaling als een reeds bestaande praktijk vastgelegd zal hebben. Sommige van de aangehaalde zeventiende-eeuwse bronnen legden ook een einddatum vast. Doorgaans viel die in december (Sint-Nicolaas) of legden de besturen vast dat gemalen moest worden zolang het vee in de polder stond, wat meteen ook op enige flexibiliteit met betrekking tot het agrarische bedrijf duidt. Hoewel in de meeste polders dus wel schriftelijke aanwijzingen bestonden en een toename van maaldagen blijkt, betreft het vaak zeer vage bewoordingen.

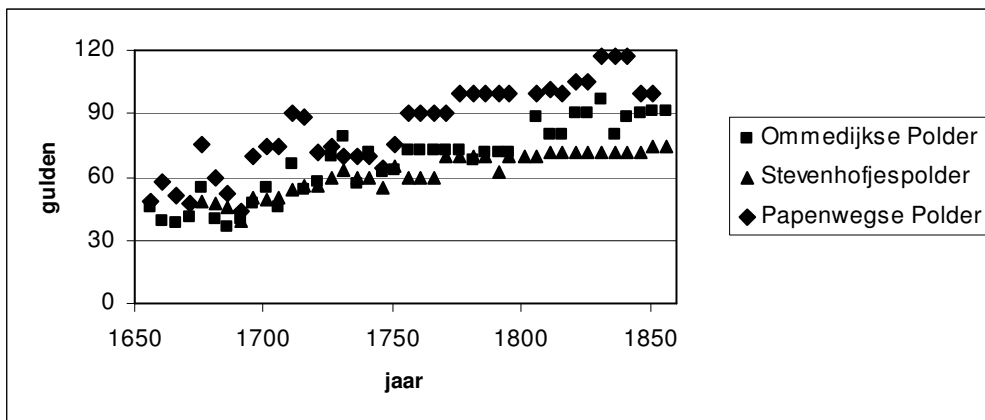
Veel polders kenden naar de letter een relatief gelijke periode waarin gemalen werd, zeker na de invoering van winterbemaling wanneer het hele jaar door werd gemalen. Niettemin moet de ongelijkheid tussen polders wat betreft de te bemalen oppervlakte, het aantal molens, de grootte en het opvoerwerktuig van de molens en de grootte van de boezemoppervlakte er toch voor hebben gezorgd dat aanzienlijke verschillen in het daadwerkelijke gebruik van molens bestonden. Een indicatie daarvoor kan het jaarlijkse maalloon zijn. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de kenmerkende (nominale) loonstabiliteit voor ongeschoolde arbeid in de zeventiende en in de achttiende eeuw ook voor molenaars gold waardoor een toename van het maalloon bijgevolg wijst op een (evenredige) toename van het molengebruik. Welke gegevens zijn hierover beschikbaar? In de Sloterbinnenpolder wijzigde het nominale loon tussen 1666 en 1856 niet en ontving elke molenaar jaarlijks 120 gulden. Ook in de Lisserpoelpolder veranderde het maalloon nauwelijks. Op enkele uitzonderlijke perioden na waarin het bemalen samen met het onderhoud van de molens werd besteed, bleken de maallonen bijzonder stabiel te zijn. Kleine aanpassingen kwamen vooral in de periode tussen 1680 en 1730 voor.¹³ Meer dynamiek was er in de twee andere regio's. In de Zuidgeestpolders deed zich vanaf de zeventiende eeuw een duidelijke stijging van het maalloon voor hoewel winterbemaling in die periode nog niet overal was ingevoerd.¹⁴ Ook daarna zou het maalloon nog toenemen al werd in sommige polders (bijvoorbeeld de Stevenshofjespolder) een stabiel niveau bereikt. Dat zich in de zeventiende eeuw wel een significante verhoging van het maalloon had voorgedaan, laat zich aflezen aan de grafiek waarop de maallonen van de polders in Wassenaar en Voorschoten uiteengezet zijn.

¹² ALPP, nrs. 17-18, Reglementen 23 augustus 1624 en 1 oktober 1650. Over het waterpeil in de winter en of er winterbemaling was, geven beide reglementen niets prijs.

¹³ Doorgaans gebeurde dat telkens wanneer een nieuwe molenaar aangenomen werd. De molenaar van de achtkanter verdiende daarbij steeds wat minder terwijl de molenaar op de wipmolen steeds wat meer verdiende zodat rond 1740 de oorspronkelijke kloof was weggewerkt. Na 1830 werd de wipmolen buiten werking gezet en steeg het loon van de overgebleven molenaar van de achtkanter nog lichtjes. OAR, nrs. 5735-4737, Rekeningen van de Lisserpoelpolder, 1654-1856.

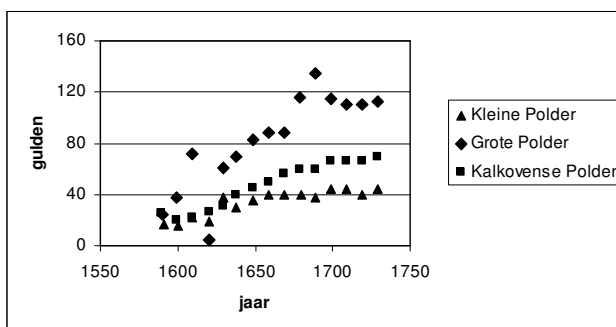
¹⁴ In sommige gevallen kon het tot een verdubbeling van het maalloon komen, zie Grafiek VII.1.

Grafiek VII. 1. Jaarlijkse maallonen in Zuidgeestpolders, 1656-1856¹⁵

De evolutie van het maalloon in de rechtsvoorgangers van de Vierambachtspolder kan in twee groepen onderverdeeld worden. Enerzijds zijn er de Oudshoornse veenpolders waar al vanaf de late zestiende eeuw de ontwikkeling te volgen is (Grafiek VII.2). Het initiële maalloon was erg laag en bedroeg in het 'beste' geval niet veel meer dan 25 gulden. Indien maallonen gelijkgesteld mogen worden met daglonen voor ongeschoolde arbeid, dan zal het aantal maaldagen niet veel hoger dan 30 gelegen hebben.¹⁶ Niettemin zou het maalloon kort daarop snel stijgen; in de ene polder wat gelijkmatiger dan in de andere.

Grafiek VII. 2. Jaarlijkse maallonen in Oudshoornse polders, 1589-1729¹⁷

¹⁵ Op basis van tienjaarlijkse steekproeven 1656, 1666, enz. tot en met 1856. OAR, nrs. 7902-7904, Rekeningen van de Ommedijkse Polder, 1653-1856; Idem, nrs. 7914-7917, Rekeningen van de Papenwegse Polder, 1652-1856 en Idem, nrs. 8334-8336, Rekeningen van de Stevenshofjespolder, 1675-1856. Zie ook Bijlage 8 voor de cijfers.

¹⁶ Voor de nominale loonsontwikkeling, zie: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 705-713.

¹⁷ Eveneens tienjaarlijkse steekproeven, terugwerkend van 1739, jaar waarin de bemaling voor het laatst op de gebruikelijke wijze geschiedde. Bronnen: OAR, nrs. 6327-6328, Rekeningen van de Grote Polder, 1583-1736; Idem, nr. 6346, Rekeningen van de Kalkovense Polder, 1583-1736; Idem, nrs. 6350-6351, Rekeningen van de Kleine Polder, 1583-1663 en APO, nrs. 111-202, Rekeningen Kleine Polder, 1623-1739.

De gegevens voor de noordelijker gelegen veenpolders verschillen van de Oudshoornse polders in die zin dat ze pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw beschikbaar zijn met uitzondering van de polders onder Ter Aar. Verder vertroebelen de vele bemalingsakkoorden met naast geldelijke ook minder meetbare gevolgen, het beeld op het molengebruik aanzienlijk. Niettemin is een stijgende trend onloochenbaar: in de Zwetpolder steeg het maalloon van 36 gulden in 1669 naar 62 gulden in 1729. De stijgende trend deed zich ook wel voor in de Uiteindse Polder, de Vroonlandse Polder en in lichte mate ook in de Herenwegse Polder, maar in die polders werd hij wel onderbroken door een tijdelijke daling in de tweede helft van de zeventiende eeuw.¹⁸ Een direct aanwijsbare reden is daar niet voor te vinden. Het valt echter niet uit te sluiten dat de schommelingen veroorzaakt werden door de stichting van de Herenwegse Polder waarmee het hele gebied volledig bepolderd raakte en de wateroverlast tijdelijk verminderde, wat mogelijk in minder maaldagen resulteerde. Niettemin blijft dit erg speculatief, temeer omdat de impact van het bemalen van andere polders in de daaropvolgende decennia evenmin goed geschat kan worden. Welk effect de turfwinning heeft gehad, valt ook niet te becijferen, maar de overschakeling naar turfwinning en de bijhorende vernatting zal de intensiteit van het molengebruik enkel hebben doen toenemen.

De stichting van de Vierambachtspolder betekende ook de gelijkstelling van maallonen in het hele gebied met uitzondering van molens die poldergedeelten bemaalden die buiten het project vielen. Het loonniveau voor elke molenaar van de nieuwe Vierambachtspolder was beduidend hoger dan dat van de rechtsvoorgangers en sloot eigenlijk enkel aan bij de lonen die in de Grote Polder waren uitbetaald. Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw zou het maalloon in de droogmakerij continu blijven stijgen: tussen 1749 en 1789 klom de nominale vergoeding van 115 naar 140 gulden. Van dan af bleef het stabiel tot diep in de negentiende eeuw. Tot 1856 zou er slechts een gulden meer bijkomen. Hoewel de concrete arbeidsduur die molenaars maalden moeilijk in te schatten blijft, is het duidelijk dat het molenaarswerk voor de lokale waterstaat aan belang had gewonnen.

De markante verschillen tussen polders kunnen tweevoudig verklaard worden. Zowel in de Sloterbinnenpolder als in de Lisserpoelpolder was een relatief stabiel landschap aanwezig: hier deden zich na 1670 geen grote aanpassingen in bemaling meer voor. Bovendien kan de loonstabiliteit in deze twee polders ook erg nauw samenhangen met de omvang van het loon zelf dat in vergelijking met de andere casussen van in het begin al vrij hoog was. In de andere polders was een duidelijke dynamiek aanwezig die eveneens op verschillende factoren terug te brengen is. Onder meer is te denken aan de (al dan niet geleidelijke) invoering van winterbemaling, de waterstaatkundige gevolgen van veenwinning en inklinking of een veranderend maalpeil.

Samenvattend kan gesteld worden dat er in de zeventiende eeuw een intensivering van het molengebruik was. Zowel de regelgeving van polderbesturen en het stijgende maalloon zijn duidelijke indicaties daarvoor.

¹⁸ Zie Bijlage 8: OAR, nrs. 4226-4227, Rekeningen Vroonlandse Polder, 1645-1739; Idem, nrs. 3221-3222, Rekeningen Uiteindse Polder, 1598-1818. Tussen 1599 en 1649 was in deze laatste polder het maalloon gestegen van 26 tot 70 gulden, een ontwikkeling die volledig in de lijn ligt van wat voor de Oudshoornse polders was vastgesteld. Voor de Herenwegse Polder: OAR, nrs. 4079-4080, Rekeningen Herenwegse Polder, 1653-1739.

Afgezien van twee polders waar de maallonen niet stegen, kan gesteld worden dat de toename van maallonen een vrij algemeen verspreid gegeven was. Dat moet ertoe geleid hebben dat het molenaarschap steeds meer als een beroepsactiviteit gezien kon worden. Maar al nam de vergoeding in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw een hogere vlucht, het bleef onvoldoende om een zelfstandig bestaan als molenaar te leiden en aanvullende inkomsten waren noodzakelijk. In een periode dat het kleine boerenbedrijf steeds minder leefbaar werd, kon een alternatief inkomen – althans voor een deel – door een molenaarspost opgevangen worden. In die zin is ook het opmerkelijke verzet van sommige ingelanden uit de Papenwegse Polder zeer begrijpelijk. Vanaf de jaren 1660 kwam het immers steeds vaker voor dat ingelanden die slechts beperkte bezittingen in die polder hadden molenaar werden, wat tot wrevel leidde. Die mensen hadden immers relatief beperkte belangen bij een optimale bemaling. Sommige molenaars besteedden ook te weinig tijd om de taak naar behoren te vervullen en anderen werd onbekwaamheid aangewreven. Het bestuur besloot daarop een reglementswijziging aan te vragen en het malen voortaan openbaar aan te besteden, een besluit waartegen dus verzet van de ‘grootste’ ingelanden kwam. Een verklaring zou kunnen zijn dat ze de ‘kleinere’ landbouwers voor wie neveninkomsten erg welkom waren, maar die verder door hun beperkte bezit in de Papenwegse Polder zelf weinig belang hadden bij een goede bemaling, buitenspel wilden zetten. Het verzet beoogde immers dat geschikt gevonden ingelanden als molenaars gekozen werden.¹⁹ Sommige bepalingen uit zeventiende-eeuwse molenaarsinstructies doen vermoeden dat molenaars al vanaf circa 1650 inderdaad gerekruteerd werden uit milieus waar de noodzaak aan nieuwe, bijkomende inkomsten zich deed voelen. In de Vroonlandse Polder en Zwetpolder was het de molenaar verboden in de molen vlas te bewerken.²⁰ Ook vissen was een bijverdienste van veel molenaars, al mocht ook dat niet altijd in de buurt van de molen gebeuren omdat het de waterstroming erg bemoeilijkte.²¹ Veel frequenter zijn de meldingen van landbouwkundige activiteiten. Sommige molenaars pachtten stukjes grond die ze beweidde. Daarbij nam het polderbestuur soms maatregelen om die activiteiten binnen de perken te houden.²²

¹⁹ OAR, nr. 7919, Rekest aan Rijnland met het verzoek te ordonneren dat de molen niet openbaar zal worden besteed, 21 februari 1665.

²⁰ AVRP, nr. 1832, Instructie voor de molenaar, 10 maart 1655.

²¹ AVAP, nr. 1401, fol. nr. 49v, notulen 3 december 1739. In 1739 was in de Vierambachtspolder bepaald dat de aangenomen molenaars de vis (paling) die ze vingen, gelijk onder elkaar dienden te verdelen. Door de getrapte bemaling ving niet elke molenaar van de molengang even veel vis. Vooral de onderste molen leverde veel visvangst op. Op 20 november 1741 vaardigde de Vierambachtspolder een keur op het vissen in de dertigjarige separatie uit, die in 1754 weer ingetrokken werd: Idem, fol. nr. 80, notulen 20 november 1741, fol. nr. 176v, notulen 25 februari 1754 en nr. 1404, fol. nrs. 183-184, notulen juli 1845. Ook in molenboezems werd gevist aangezien die aan een drietal molenaars verhuurd werden: AVAP, nr. 1402, fol. nr. 29, notulen 13 april 1763.

²² Zo werden in de Lisserpoel de kanten van de poellanen aan de beide molenaars verpacht: OAR, nrs. 5735-5737, Rekeningen Lisserpoelpolder 1654-1856. In Ter Aar huurde molenaar Aart Rietveld wat land dat hij voor veeteelt gebruikte: AVAP, nr. 1401, fol. nr. 122, notulen 4 juni 1745. Rond diezelfde tijd ook werd molenaar Arie van der Elst verboden om nog langer meer dan twee koeien en een vaars te houden wat voor het polderbestuur klaarblijkelijk als een soort bovengrens beschouwd werd: Idem, fol. nr. 131, notulen 18 mei 1746. Later werd bepaald dat molenaars die wegen en kaden huurden om er vee te laten

Uitzonderlijk werden zelfs voorstellen gedaan die de molenaar een grotere bestaanszekerheid zouden moeten opleveren. De molenaar van de Veenzijdse Polder bijvoorbeeld woonde drie kwartier van de molen, vond dat hij te weinig maalloon kreeg en stond eerder onverschillig tegenover de molenaarspost waardoor de bemaling niet optimaal werd uitgevoerd. Als mogelijke oplossing werd met het idee gespeeld de molenaar een huisje bij de molen te laten bewonen waarvoor geen huishuur gevraagd zou worden. Bovendien zou hij een tuin ‘*van bekwame grootte*’ ter beschikking krijgen waarop hij ‘*groenten voor zijn menage*’ zou kunnen kweken en daarvoor zou hij op een bijzonder zachte pachtprijs kunnen rekenen.²³ Op die manier zou het inkomen van de molenaar verzekerd zijn en zou de polder op een steeds beschikbare molenaar kunnen rekenen; een redenering die erop duidt dat het belang van de molenaar in het initiatief zeker onderkend werd. Ook in latere tijden waren nevenactiviteiten veelal van agrarische aard.²⁴ Tot in de twintigste eeuw bleef de combinatie van een molenaarspost met dergelijke nevenactiviteiten (dagloner, veehouder, visser, tuinder, turfaggeraar, klompenmaker, mollenvanger) zonder meer de norm.²⁵

Het bedienen van molens was dus een aantrekkelijke vorm van bijverdienste en bood enigszins nieuwe perspectieven voor de onderste lagen van de plattelandssamenleving die ten gevolge van de voortschrijdende polarisatie steeds meer bestaanszekerheden verloren. De turfwinning was vanaf de achttiende eeuw in veel ambachten sterk aan het teruglopen en de kleine, gemengde boerenbedrijfjes waren niet langer levensvatbaar. Weinig verwonderlijk dat in zulke omstandigheden onder molenaars ook een zekere neiging naar dynastievorming vast te stellen is. Om die vorm van specialisatie en beroepsvorming te onderzoeken, moeten in veel gevallen clusters polders bestudeerd worden. Voor een deel komt dat omdat in de polders een soort rotatiesysteem bestond: molenaars die wisselend in de ene en de andere polder werkten. In andere polders was continuïteit dan weer wel duidelijk waarneembaar. Steekproeven tonen beide ontwikkelingen duidelijk aan.²⁶

In de zeventiende eeuw vielen verwantschappen tussen molenaars niet of nauwelijks te bespeuren²⁷ terwijl dit fenomeen zich in de achttiende eeuw veel duidelijker manifesteerde. In de Stevenshofjespolder bijvoorbeeld kwamen vier generaties Hoochduin voor waarvan de twee jongste generaties in de eerste helft van de achttiende eeuw de polder bijna

grazen bij de kudde ook een herder dienden te plaatsen zodat het vee niet van het gehuurde land kwam: Idem, fol. nrs. 161v-162, notulen 20 december 1751.

²³ ADVP, nr. 205, Memorie tot verbetering van de Veenpolder, circa 1771.

²⁴ In een schrijven (1852) aan het polderbestuur van de Vierambachtspolder schetste molenaar Jan Verhaar zijn beroepsactiviteiten. Het was hem verboden om nog langer met paard en kar tussen zijn molen en de Aar te rijden waardoor zijn levensonderhoud in het gedrang dreigde te geraken omdat zijn waren (kaas, boter en turf) niet meer getransporteerd konden worden. Het merendeel van zijn landerijen huurde hij. Niet veel later, in 1866, schreven de molenaars het polderbestuur een gezamenlijke brief over de huurprijs van landerijen die zij van de polder huurden. Ook daaruit bleek dat molenaars met veeteelt een stuiver bijverdienden. AVAP, nr. 1442, Stukken betreffende molenaars, 1744-1866.

²⁵ Bicker Caarten, *Molenleven in Rijnland*, 56.

²⁶ Zie Bijlage 8, bronnen: zie noten 15 en 17.

²⁷ Uitzondering is de Kalkovense Polder. In deze polder is wel een duidelijke verwantschap aan te nemen. Deze afwijking houdt vrijwel zeker verband met de aanwezigheid van de familie Kalkoven. Deze familie, die aan de kalkovens op de Rijnsoever haar naam te danken heeft – hetzelfde geldt voor de polder – had nauwe banden met de Oudshoornse elites: Labordus, *De Oudshoornse elite in de achttiende eeuw*, passim.

onafgebroken bemaalden. Naast de duidelijker familiale banden wijst ook de toegenomen duur van een molenaarsaanstelling erop dat het malen een volwaardige deeltijdse baan was geworden. Vanaf 1700 bleven sommige molenaars ook langer op dezelfde plaats werkzaam en was een loopbaan van 20 jaar in dezelfde polder niet langer een uitzondering.²⁸ Behalve dat dynastievorming een antwoord kon zijn op sociaaleconomische ontwikkelingen had het ook andere voordelen. De opleiding tot molenaar was er immers een van praktische aard. In veel gevallen werd het vak van vader op zoon doorgegeven. Hier en daar gebeurde dat als assistent-molenaar. Weeskinderen uit de stedelijke instellingen konden als leerjongen evenzeer in het circuit terecht komen.²⁹

Naast nevenactiviteiten en specialisatie zijn voor de decennia rond 1800 ook gegevens voorhanden over de rekrutering van molenaars. Het betreft informatie over de aantallen sollicitanten bij een vacante molenaarspost, de herkomst van de sollicitanten, de leeftijd, de gezinssituatie en de ervaring als molenaar. Dankzij die gegevens krijgen we ook zicht op de arbeidsmarkt en op het sociale profiel van kandidaat-molenaars. Een eerste belangrijke vaststelling is dat het aantal kandidaten bij een vacature tot een steeds groter 'molenaarsoverschot' doet besluiten. Incidenteel bleek ook de mobiliteit soms erg groot te zijn. In de Sloterbinnenpolder boden zich in 1776 twee sollicitanten voor een molenaarspost aan: de ene woonde in Uithoorn, de andere aan de Schinkel.³⁰ In 1783 kwam de nieuwe molenaar van de polder uit Schieland.³¹ Aan het begin van de negentiende eeuw waren dan weer drie nieuwe kandidaten³² terwijl het er in 1829 al dertien waren.³³ In de Vierambachtspolder was er evenmin een tekort aan kandidaat-molenaars: in 1789 daagden er minstens vijf kandidaten op, in 1818 betrof het elf sollicitanten en in 1837 waren er voor twee vacatures respectievelijk vijftien en zes sollicitanten.³⁴ De meeste sollicitanten kwamen uit de directe omgeving van de polder in kwestie, maar soms daagden ook kandidaat-molenaars van verder op.

De rekrutering zelf gebeurde vaak via persoonlijke netwerken. Veel molenaars stuurden aanbevelingsbriefjes naar het polderbestuur waarin ze hun staat van dienst als molenaar opgaven of waarin een eerdere werkgever zijn tevredenheid over de persoon in kwestie te kennen gaf. De eerste molenaars van de Vierambachtspolder kwamen onder meer uit de 'Bedijkte honderd morgen' waar ook de eerste opziener Waltman vandaan kwam (zie verder in dit hoofdstuk) en uit Bleiswijk, beide onder Schieland. De anderen mocht de schout van Langeraar in zijn kwartier rekruteren.³⁵ Bij een latere vacature in dezelfde polder (1789) kwam een aanbevelingsbrief uit de droogmakerij onder Noord-Waddinxveen, onderschreven door Gijsbert van Wieringen. Eerder was Van Wieringen als grootgrondbezitter en heemraad van

²⁸ Behalve naar de bijlagen in dit hoofdstuk wordt eveneens verwezen naar Bicker Caarten, *Molenleven*, 50-51; Roest, 'De molenaars van de Vierambachtspolder'; Van der Steur, 'De geschiedenis van de Zwanburgerpolder te Warmond', 130-131.

²⁹ Leenheer en Glasbergen, 'Het Armhuys van Rijnsburg', 97.

³⁰ ASMP, nr. 1, notulen 11 april 1776.

³¹ Idem, notulen 23 juli 1783.

³² Idem, notulen 28 augustus 1801.

³³ Idem, notulen 22 oktober 1829.

³⁴ AVAP, nr. 1442, Stukken betreffende molenaars, 1744-1866, Aanbevelingsbrieven Hendrik van der Drift, Pieter Branden, Tomas Dardus, Jan van der Spek en Jan van der Vis; Naamlijst der sollicitanten (1818), Lijst der Sollicitanten (1837).

³⁵ Idem, nr. 1401, fol. nr. 49v, notulen 3 december 1739.

de polder geïdentificeerd en hij was behalve dat eveneens in Waddinxveen ingeland. Ook van buiten Rijnland kwam interesse: de opzichter en timmerbaas van de Bovenkerkerpolder onder Amstelveen schreven in 1784 en 1789 een aanbevelingsbrief voor hun molenaar, in het eerstgenoemde jaar schreef ook de schepen van Nieuwer-Amstel een begeleidend briefje. Voor 1789 zijn een vijftal briefjes bewaard gebleven. Op het aangehaalde briefje uit Amstelveen na was ook uit Rietwijk interesse gebleken. In Rijnland zelf kwamen Noord-Waddinxveen en Zoetermeer in beeld.³⁶ Voor een deel hing de mobiliteit dus samen met een netwerk van persoonlijke contacten, maar het is onwaarschijnlijk dat dit de enige verklaring is. Voor de negentiende eeuw is het belang van dergelijke persoonlijke aanbevelingen immers niet aan te tonen, maar de regionale verspreiding is daarom niet minder.

Dezelfde bronnen geven ook inzicht in de achtergrond van de kandidaat-molenaars. Rond 1800 bestond de groep kandidaten in de Vierambachtspolder uit elf kandidaten. Op een enkeling van 58 jaar na waren ze tussen 26 en 38 jaar. De meesten hadden vijf jaar of langer als volwaardig molenaar gewerkt in polders die in de directe omgeving van de Vierambachtspolder lagen. Een tweetal had eerder ook in de Vierambachtspolder gemalen. De twee jongste kandidaten waren enkel nog maar assistent-molenaars geweest: de ene acht jaar lang in de Nieuwkoopse Droogmakerij, de andere op de Linschotense molen nabij Woerden.³⁷ Voor de Zuidgeestpolders zijn er aanwijzingen dat de verhoudingen niet anders lagen. Nadat molenaar Bonenburg in de Veenzijdse Polder ontslag had genomen, toonden zes sollicitanten interesse in de baan. Het bestuur besliste molenaar Tetrode aan te nemen omdat hij een getuigschrift had van de Leidse Polder onder Veur waar hij eerder molenaar was geweest.³⁸ In de Sloterbinnenpolder solliciteerden ook dagloners naar de molenaarsfunctie.³⁹ Uit de bronnen blijkt ook dat de opleiding tot molenaar zonder meer uit praktische ervaring bestond, al dan niet als leerjongen opgedaan.

Uit al deze gegevens blijkt dat de positie van sollicitanten op de arbeidsmarkt hoe langer hoe zwakker werd. Geconcludeerd mag worden dat het molenaarschap vanaf de late zeventiende eeuw een belangrijke (neven)inkomst werd voor de kleine boer die juist door de voortschrijdende polarisatie en proletarisering op het platteland zich genoodzaakt zag nieuwe inkomsten aan te boren. In de achttiende eeuw zette dat proces zich nog verder door en ontstonden dynastieën waarbinnen families zich in het molenaarsvak konden specialiseren.

Molenaar en polderbestuur

Het steeds toenemende belang van molenaarsposten, zowel voor molenaar als voor polder, is ook in andere bronnen terug te vinden. Voor polders begon de betrouwbaarheid van de molenaar door te wegen en er werd vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw vermoedelijk ook aan de bekwaamheid van molenaars hogere eisen gesteld. De eerder

³⁶ Idem, nr. 1442, aanbevelingsbrieven van 3 mei 1789, 21 mei 1789, 17 juni 1789, 23 juni 1789 en 30 juli 1789.

³⁷ Zie vorige noot.

³⁸ ADVP, nr. 187, notulen 17 oktober 1815.

³⁹ ASMP, nr. 2, notulen 28 augustus 1801.

aangehaalde aanbestedingsproblemen in de Papenwegse Polder en het voorstel voor een groentetuin voor de molenaar van de Veenzijdse Polder illustreren dat. Met het groeiende gewicht van het molenaarschap en de institutionalisering door middel van polderreglementen begon ook een proces van regelgeving rond de bemaling en rond de positie van molenaars. Voor een deel betrof dit Rijnlandse initiatieven in verband met de boezem of het begin van het maalseizoen terwijl de concrete arbeidspositie van molenaars een polderzaak bleef. Wat betreft de wijze waarop dat laatste geregeld werd, was er opnieuw veel verscheidenheid. In sommige polders maakte het deel uit van polderreglementen, bijvoorbeeld het reglement van de Sloterbinnenpolder uit 1786 waar voordien waarschijnlijk geen afzonderlijke molenaarsinstructies aanwezig waren.⁴⁰ Dit kwam echter uiterst zelden voor. In andere polders werden aparte molenaarsreglementen uitgewerkt⁴¹ en nog elders volstond men met bepalingen in de processen-verbaal van de aanbesteding.⁴² De vorm waarin de positie van molenaars werd vastgelegd, mocht dan afhankelijk zijn van de bestuurscultuur van elke polder afzonderlijk, het neemt niet weg dat er toch grote overeenkomsten kunnen worden vastgesteld. Behalve aanduidingen over het begin en het einde van het maalseizoen werden in die documenten kleine onderhoudsklussen ten laste van de molenaar vastgelegd: bijvoorbeeld het zogenaamde 'opschieten' van de molentocht. Dit hield in dat de molenaar de tocht op diepte hield en van allerlei begroeiing ontdeed zodat het water zonder enige belemmering naar de molen kon stromen. Ook de wijze waarop de molen onderhouden moest worden en wat de molenaar moest doen wanneer iets stuk ging, werd geregeld. Tot slot bevatten de richtlijnen vaak allerhande boeteregelingen bij eventuele nalatigheid van de molenaar.⁴³

In vergelijking met latere perioden zijn er voor de zeventiende eeuw geen indicaties voor sociale spanningen tussen molenaars en bestuurders. Soms mocht de molen nog door een ander bemalen worden als dit maar met instemming van molenmeesters gebeurde.⁴⁴ Pas vanaf de achttiende eeuw is binnen het polderbestuur een mentaliteitswijziging ten opzichte van molenaars duidelijk voelbaar. Standsgedrag bij de grootgrondbezitters uit het bestuur speelden zeker een rol, maar los daarvan werd ook harder tegen molenaars opgetreden. Slechts in de Vierambachtspolder was die mentaliteitsverschuiving in reglementering zichtbaar. De instructie voor molenaars opende met de bepaling dat molenaars hun oversten met respect moesten bejegenen en zich naar hun wensen hadden te gedragen. Bovendien konden molenaars beboet worden wegens slecht persoonlijk gedrag. Ook werd voorzien in een ontslagprocedure waarbij molenaars indien nodig slechts vier dagen tijd kregen om de molen te verlaten en een ander onderkomen te vinden.⁴⁵ In 1781 herzag het bestuur die 'ontslagprocedure': molenaars bleven dan na hun ontslag de rest van het lopende jaar

⁴⁰ Noch in de notulen, noch in andere bronnen worden molenaarsinstructies vermeld.

⁴¹ Bijvoorbeeld in de Vierambachtspolder, zie verder.

⁴² Bijvoorbeeld de Boshuizer- en Gasthuispolder: ABGP, nr. 3, 'Conditien en voorwaarden', 14 februari 1803.

⁴³ Een van de meest voorkomende boeteregelingen was bijvoorbeeld dat de molenaar zich niet verder dan 25 of 50 roeden van de molen mocht verwijderen als die onder zeil stond.

⁴⁴ AVR, nr. 1832, Proces-verbaal van aanbesteding van malen, 10 maart 1655.

⁴⁵ Al opgesteld in 1744 en later verscheidene malen heruitgebracht. Instructies in: AVAP, nr. 1442, Stukken betreffende molenaars, 1744-1866.

doormalen. Als ze dat niet deden, werd hen geen loon betaald.⁴⁶ Tezelfdertijd dacht men er in bestuurlijke kringen aan molenaars die niet maalden wanneer er toch voldoende wind was, te laten bekeuren. Verder zouden onderzoeken naar molenaars mogelijk worden indien minstens twee ingelanden tegen hen klachten indienden.⁴⁷ De disciplinering kon ook andere vormen aannemen. Zo werd in de Zevenhovense Polder vanaf 1820 een heus strafregister bijgehouden.⁴⁸

Toch bleek enige rekbaarheid in de ontslagprocedures te bestaan. Een ontslag op staande voet is in de Vierambachtspolder lange tijd een zeldzaamheid gebleken. In 1768 werd molenaar Dammis van Zijl ontslagen wegens 'traagheid' in het malen. Hij kreeg daarbij bedenktijd of hij onmiddellijk zou vertrekken en uiteindelijk besloot hij zelf daartoe.⁴⁹ In de negentiende eeuw werd sneller met ontslag bedreigd. Zo werden alle molenaars in de Vierambachtspolder aangeschreven nadat klachten binnengekomen waren over het feit dat er 's nachts niet gemalen werd. Het polderbestuur dreigde onmiddellijk met ontslag wanneer plichtsverzuim nog voor zou komen, wat met een molenaar gebeurde terwijl de overigen nog eens streng vermaand werden.⁵⁰ Ook andere polders ontsloegen molenaars. In de Sloterbinnenpolder verloor een molenaar eerst na onbehoorlijk gedrag zijn baan, maar uiteindelijk mocht hij toch in functie blijven, al moest hij wel drie maanden zonder loon malen.⁵¹ Hier blijkt in de negentiende eeuw het polderbestuur eveneens sneller tot ontslag over te gaan. In 1801 had een molenaar door onkunde de molen beschadigd waarop hij prompt zijn aanstelling kwijt was.⁵² Zeven jaar later werd een molenaar net niet ontslagen wegens het te hard op zeil zetten van zijn molen.⁵³

De hoge (hout)prijzen waren voor het polderbestuur van de Vierambachtspolder aanleiding om ook hun houding ten opzichte van molenaars te verharderen. Zo had molenaar Arie Ambachtsheer een oud scheprad dat uit zijn molen gehaald was op eigen houtje verstookt. Hij werd hiervoor berispt en de waarde van het verstookte hout hield het bestuur van zijn maalloon in.⁵⁴ Ambachtsheer praktiseerde daarmee waarschijnlijk een wijdverbreid gebruik want dezelfde gewoonte bestond ook onder de andere molenaars. Het polderbestuur droeg timmerlieden voortaan op het hout te verzamelen en alles op te tekenen.⁵⁵ Gelijkaardige maatregelen golden voor andere materialen. Een zeilmaker had beklag gedaan omdat molenaars zijn touw en zeil niet goed behandelden. Nadat aan het licht was gekomen dat de molenaars inderdaad oude touwen aan stukken hadden gehakt, besliste het polderbestuur dat molenaars dergelijke zaken moesten bijhouden en in geval door hun toedoen kosten werden gemaakt, zouden die van hun loon af gaan.⁵⁶

⁴⁶ Idem, fol. nr. 133v, notulen 31 oktober 1781.

⁴⁷ Idem, fol. nr. 139v, notulen 29 december 1781 en fol. nr. 147v, notulen 24 april 1782. Deze beslissing werd van kracht bij het opnieuw uitvaardigen van de instructies voor molenaars (Idem, fol. nr. 154 ev, notulen 2 april 1783).

⁴⁸ Lunenburg, 'Van de vroegere molenrijkdom van Nieuwkoop en omgeving', 78-79.

⁴⁹ AVAP, nr. 1402, fol. nr. 60v-61, notulen 10 december 1767 en 19 februari 1768.

⁵⁰ Idem, nr. 1404, fol. Nr. 63v-64v, notulen 13 juli 1827-27 februari 1828.

⁵¹ ASMP, nr. 1, notulen 29 juli 1788.

⁵² Idem, notulen 9 november 1801.

⁵³ Idem, notulen 9 december 1808.

⁵⁴ AVAP, nr. 1401, fol. nr. 70v-71, notulen 28 december 1797.

⁵⁵ Idem, fol. nr. 86, notulen 11 oktober 1798.

⁵⁶ Idem, fol. nr. 118, notulen 1 april 1800.

Tot slot blijkt uit de notulen niet zelden een grote verontwaardiging vanwege het polderbestuur over het onbehouwen gedrag van sommige molenaars. Hoewel dergelijke subjectieve uitlatingen over molenaars met de nodige omzichtigheid benaderd moeten worden en een uiting kunnen zijn van standsgevoelens of persoonlijke karaktertrekken, zaten er tussen molenaars wel vaker 'zware jongens'. Timmerman Vuyk liet geen knechten meer werken op de molen van Dirk van Zijl omdat hij zo brutaal was⁵⁷ en in de Sloterbinnenpolder mocht een molenaar naar een andere baan uitkijken nadat hij in de gevangenis was terechtgekomen.⁵⁸ In 1843 werd in de Vierambachtspolder geklaagd over het beledigende gedrag van molenaar Mijderwijk die daarop ontslagen werd wegens 'zenuwachtig gestel'.⁵⁹ In de Zuidgeestpolders ging het er weinig anders aan toe: in de Boshuizer- en Gasthuispolder kon molenaar Hofman de koffers pakken na klachten.⁶⁰

Afgaande op al die feiten ligt het voor de hand de vraag of molenaars zich konden verzetten tegen innovaties die hun belangen tegenstonden, zonder meer ontkennend te beantwoorden. Gebleken is immers dat ze binnen de lokale waterstaat in een erg netelige positie verkeerden. Naast het overaanbod aan kandidaat-molenaars, hadden molenaars vaak een lage maatschappelijke status. De combinatie van beide factoren liet hun hoe langer hoe minder toe eventueel verzet te organiseren. De gemakkelijk te vervangen werknemers die overigens geen deel uitmaakten van het polderbestuur, een soms bedenkelijke reputatie genoten en daardoor in enkele gevallen aan een heus 'disciplineringsproces' werden onderworpen, hadden geen mogelijkheid daartoe. Voor niet een van de bestudeerde polders is overigens ook maar de kleinste aanwijzing voor verzet gevonden.

2. Onderhoud van molens: timmerlieden

Met betrekking tot molens zijn ook onderhoudslieden een relevante, goed gedocumenteerde groep belanghebbenden. Zoals hoger vermeld deden polderbesturen een beroep op heel wat verschillende werklui. Aangezien vooral de reparatie van kapotte of versleten houten onderdelen van belang was, waren timmerlieden de grootste groep onderhoudslieden. In polders waar slechts een molen stond, waren rietdekkers of glazenmakers lang niet elk jaar aan het werk en die sporadische activiteiten hadden bijgevolg relatief weinig betekenis. Polderbesturen besteedden dan ook minder aandacht aan die lieden in tegenstelling tot de timmerlieden waar veel grotere belangen mee gemoeid waren.

Uitbestedingen versus contracten

Zoals hoger aangestipt was de aanstelling van werklui volledig een polderzaak tot Rijnland in 1725 vanwege de vele onderhoudsachterstallen ingreep. Schout en molenmeesters namen de beslissingen van dan af in principe samen, met instemming van ingelanden

⁵⁷ Idem, nr. 1404, fol. nr. 4, notulen 30 oktober 1811.

⁵⁸ ASMP, nr. 1, notulen 13 december 1717.

⁵⁹ AVAP, nr. 1404 (ongenummerd folio), notulen 19 oktober 1843.

⁶⁰ ABGP, nr. 2, notulen 29 juni 1848.

wanneer het nieuwe en/of uitzonderlijke werken betrof. Ook het jaarlijkse schouwen van alle polderwerken (dus ook molens en dergelijke) was pas vanaf dan verplicht. Eerdere regelgeving bleek niet voorhanden en ook de polders zelf kenden wat dat betreft weinig concrete richtlijnen. Zeventiende-eeuwse polderreglementen concentreren zich vooral op onderhoud van kaden, maar bevatten geen informatie over andere polderwerken, al kwam het beheer daarvan natuurlijk wel aan de molenmeesters. Die besteedden het jaarlijkse onderhoud uit aan timmerlieden. Dat bleef de gebruikelijke werkwijze tot op het einde van de achttiende eeuw, maar dat dit niet altijd even vlekkeloos verliep, bleek reeds uit de verwickelingen rond Abswoude.

In enkele polders bestonden op de uitbesteding uitzonderingen en werd soms met meerjarige contracten gewerkt. Bij een publieke aanbesteding kreeg in principe de timmerman met de laagste offerte het onderhoud voor een jaar toegewezen. De onderlinge concurrentie tussen timmerlieden drukte dus de prijs en dat speelde in het voordeel van de polder. Het nadeel was wel dat het polderbestuur geen invloed kon uitoefenen op de prijsvorming en dat in economisch moeilijke perioden de prijs snel kon oplopen.⁶¹ Met meerjarige contracten was dit anders. Zulke contracten werden tussen waterschap en vakman gesloten voor een bepaalde termijn waarbij de timmerman er zich toe verbond tegen een vaste prijs het onderhoud te verzorgen. Hier zat het polderbestuur in een onderhandelingspositie waardoor het wél op de prijsvorming kon wegen. Voordeel was ook dat het risico van eventuele scherpe prijsstijgingen uitgeschakeld was.

Onder meer in de Lisserpoelpolder deden zich perioden voor dat de gebruikelijke uitbesteding niet van toepassing was. Kort na de droogmaking werd het onderhoud met notariële contracten voor tien jaar aanbesteed. Tussen 1645 en 1672 was de Warmonder Bartholomeüs van Klinkenberg verantwoordelijk voor de molens van de polder. De contracten (opgesteld in 1645, 1655 en 1665) verschilden onderling niet erg met betrekking tot de taakomschrijving van de timmerman. Voor een jaarlijkse som van 800 gulden werd verwacht dat Van Klinkenberg de molens, de molenwerven en al wat erbij hoorde, onderhield. Bovendien nam hij ook de molenaars aan, hoewel het polderbestuur zich het recht toe-eigende om eventueel in te grijpen.⁶² Waarom die enigszins afwijkende constructie werd opgezet, is onduidelijk. Waarschijnlijk trachtte het polderbestuur op die manier meer controle te laten uitoefenen op de molenaars. Zelf vergaderden ze immers in Leiden en ze kwamen dus niet zo vaak naar Lisse zelf. Van Klinkenberg betaalde ook de maallonen uit. Die legde hij vermoedelijk zelf vast aangezien in de contracten op dat punt nergens enige inmenging van het polderbestuur blijkt. Aan het loon van 800 gulden werd niet geraakt hoewel in uitzonderlijke gevallen zoals stormschade de polder wel extra onderhoudskosten op zich nam. Verder bevatten de contracten clausules waarbij de besteders Van Klinkenberg konden ontslaan als zou blijken dat hij zich onvoldoende van zijn taken kweet. In 1672 was het inderdaad zo ver en werd Van Klinkenberg de laan uitgestuurd. Het contract volgend werd zijn zoon Jan Bartolomeüs voor de rest van het jaar en voor hetzelfde loon

⁶¹ Dit kon natuurlijk omzeild worden door prijsafspraken tussen timmerlieden of door de invloed van persoonlijke contacten en/of belangen.

⁶² ALPP, nr. 587, Bemalingscontract, 25 mei 1655, waarin onder meer opgedragen wordt *'in dienste [te] houden goede en bequaeme molenaeren tot correctie van de heeren besteeders'*.

aangenomen.⁶³ Een jaar eerder was ook al beslist dat het loon van molenaars door de penningmeester uitbetaald zou worden.⁶⁴

Van dan af werd in de Lisserpoelpolder met jaarlijkse aanbestedingen gewerkt waarbij de vergoedingen voor timmerlieden van jaar tot jaar verschilden en molenaars direct van het polderbestuur hun loon betaald kregen. Na de overstroming van de polder in 1725/6 neigde men binnen het bestuur opnieuw naar vaste contracten. In 1726 werd voor het eerst een beroep gedaan op Fuit van Leeuwen, een Leidse timmerman afkomstig uit Sassenheim. Hij was toen enkel uitbetaald vanwege het dichten van de dijk. Het onderhoud van de molens werd immers aan Cornelis van der Zaal, een timmerman uit Lisse, uitbesteed. Vervolgens werkten ze 'naast' elkaar en werden beiden betaald om aan de molens en in de polder reparaties te doen. De grote, achtkante molen werd door Van Leeuwen onderhouden, de kleinere wipmolen door Van der Zaal. Na enkele jaren trad niettemin een verschuiving op: vanaf 1740 werd ook het onderhoud van de wipmolen aan Van Leeuwen uitbesteed terwijl aan Van der Zaal andere, minder 'grote' polderwerken toevertrouwd werden.⁶⁵ De verschuiving zette zich steeds verder door in het voordeel van Van Leeuwen die naast de molens ook de andere werken aannam. Hoewel dus formeel nog van besteding sprake was, was dit in de praktijk zeker niet het geval. In 1744 werd het onderhoud van de wipmolen voor het eerst voor een tienjaarlijkse periode aanbesteed. Op 19 augustus 1754 gingen Van Leeuwen en de Lisserpoel een contract aan waarbij niet enkel het molenonderhoud voor vijftien jaar, maar eveneens de bemaling van de twee poldermolens was toegekend. Daarmee deed zich opnieuw dezelfde situatie voor als ten tijde van Bartholomeüs van Klinkenberg. Vier jaar later, in 1758, werd ook het onderhoud aan alle andere polderwerken voor een periode van twaalf jaar aan Van Leeuwen toegekend. Na diens overlijden⁶⁶ zetten de erven de opdrachten nog tot 1769 voort. De contracten werden klaarblijkelijk niet verbroken door Van Leeuwens dood. Na afloop van het contract keerde het polderbestuur terug naar de normale situatie en werd het onderhoud weer aan verschillende, plaatselijke ambachtslieden en op jaarlijkse basis uitbesteed.

Tot de achttiende eeuw kwamen zulke langdurige contracten erg zelden voor, maar dat veranderde vanaf de tweede helft van die eeuw. Steeds maakten lokale waterschappen van langlopende contracten gebruik. Heel duidelijk blijkt dat die vorm een van de oplossingen was waarmee polderbesturen de steeds hoger oplopende kosten binnen de perken wilden houden. Of deze motivering ook voor Van Leeuwens contracten gold, is niet aantoonbaar, maar het is wel een reële mogelijkheid. Voor de andere casussen is meer bewijsmateriaal aanwezig. In de Sloterbinnenpolder werd in 1800 gedebatteerd of het aanbesteden van molens echt goedkoper uitviel.⁶⁷ Kort daarop veranderde men van praktijk en ging het bestuur over tot het uitschrijven van langdurige onderhoudscontracten. Dat die oplossing haar uitwerking niet miste, werd al gauw duidelijk. In 1810 was het onderhoud van de

⁶³ ALPP, nr. 1, resolutie 21 mei 1672.

⁶⁴ Idem, resolutie 17 maart 1671.

⁶⁵ Hierbij moet men denken aan kleinere onderhoudswerkzaamheden als scheringen, hekken en schoeiingen.

⁶⁶ De rekening van 1764 spreekt over de erven van Van Leeuwen, OAR, nr. 5736, Rekening 1764.

⁶⁷ ASMP, nr. 2, notulen 13 augustus 1800.

molens en overhalen voor tien jaar aan Johannes Hamers toegekomen.⁶⁸ Nauwelijks vijf jaar later schreef die timmerman twee brieven aan de polder waarin hij om een financiële tegemoetkoming vroeg. Niet alleen waren extra reparaties aan de molens voorgevallen, maar ook waren de prijzen voor hout onvoorzien hoog geweest zodat hij met verlies werkte. Enkele jaren eerder had blijkens Hamers' brieven een dergelijk voorval ook al plaatsgevonden en was timmerman Drost wél een toelage toegekend.⁶⁹

In de Zuidgeestpolders ging men hier en daar ook op contracten over, maar voor zover na te gaan duurde deze periode vrij kort. In de Noord-Hoflandse Polder, de Oranjepolder en de Papenwegse Polder waren vijfjarige contracten opgesteld terwijl in de Stevenshofjespolder waarschijnlijk nooit contracten verschenen. In de Ommedijkse Polder kwam het voor dat niet de volledige molen, maar slechts het onderhoud aan de bak ervan voor een termijn van negen jaar werd vastgelegd.⁷⁰ De rekeningen van deze polders laten trouwens uitschijnen dat contracten rond 1815/1820 alweer uit de mode waren. Behalve sterke, jaarlijkse fluctuaties van de vergoedingen voor timmerlieden wijst ook de afwezigheid van 'ronde' getallen erop dat geen contracten meer waren opgesteld. Hetzelfde geldt voor de Vierambachtspolder en de Lisserpoel waar in de negentiende eeuw waarschijnlijk niet op contracten was overgegaan. De afwezigheid van andere bronnen die op contracten wijzen, versterken dit vermoeden. Ten dele werd in de Vierambachtspolder op een andere manier de prijsvorming beïnvloed (zie verder), maar dat neemt niet weg dat de discussie wel gevoerd werd. Rond 1830 kwam het vraagstuk in de vergadering ter sprake en woedde de discussie of de hoge kosten aan molens te drukken waren door de aanschaf van materialen en de uitvoering van zware werken uit te besteden. Die mening die vooral onder de ingelanden leefde, kon het bestuur echter niet van standpunt doen veranderen.⁷¹ Volledigheidshalve moet vermeld worden dat gelijkaardige contracten ook voor andere beroepsgroepen voorkwamen. Zo waren er bijvoorbeeld rond 1800 ook zeilmakerscontracten.⁷²

Het mag duidelijk zijn dat polderbesturen dus ook door een reorganisatie van de arbeidsrelaties, in feite een andere prijs- en loonpolitiek, hun financiële problemen onder controle wilden houden. De kostenbesparende innovaties waren niet overal mogelijk en zijn ook niet meer dan een druppel op de hete plaat gebleken zodat andere arbeidsrelaties een steeds bruikbaar alternatief waren om de kosten te drukken.

⁶⁸ Idem, nr. 121, brieven J. Hamers aan het bestuur van de Sloterbinnenpolder, 10 april 1815 en 1 oktober 1816.

⁶⁹ Idem, nrs. 171-176, bestekken voor tienjaarlijks onderhoud aan molens en overhalen.

⁷⁰ ANHP, nr. 124: bestek vijfjarig onderhoud aan de molen, 2 september 1795; AORP, nr. 140, bestekken voor vijfjarig onderhoud, 13 mei 1795, 15 maart 1800, 14 juni 1805; APP, nr. 126, bestek vijfjarig onderhoud, 7 mei 1800; AOP, nr. 121, bestek voor negen jaar onderhoud aan de houten bak van de molen, 15 april 1840.

⁷¹ AVAP, nr. 1404, fol. nr. 67, notulen 24 maart 1829. Vooral houtprijzen noopten hiertoe: Idem, fol. nr. 68v, notulen 14 april 1830.

⁷² ALPP, nr. 614, Contract van onderhoud van zeil- en touwwerk van de twee watermolens van de poel voor 6 jaar, 19 januari 1809; AVAP, nr. 1404, fol. nr. 41v en 42v, verlenging contracten met zeilmaker Heins.

Dat voor de Vierambachtspolder geen langdurige contracten voorkwamen, is niet verwonderlijk. De arbeidspositie van timmerlieden maakte er deel uit van een breder organisatorisch kader. Geen enkele van de overige casussen had een dergelijke, omvangrijke infrastructuur die onderhouden werd door timmerlieden uit drie verschillende ambachten. De nood aan coördinatie en 'management' was er zonder meer veel groter dan elders en al vanaf de droogmaking was er een duidelijke organisatiestructuur. In 1742 was een 'instructie' voor timmerlieden uitgevaardigd, een reglement waarin allerlei loonstipulaties stonden. Vijf decennia later, in 1795, gaven de hoge onderhoudskosten aanleiding tot een uitvoerig onderzoek. Het bestuur gelastte een commissie daarvan rapport te doen. In eerste instantie was het daaruit voortvloeiende reglement een tegemoetkoming aan de timmerlieden: om allen op gelijke voet te betalen werden de arbeidslonen vastgelegd. In essentie was het (ver)nieuw(d)e reglement een soort loonaanpassing om te voorkomen dat geklaagd werd over '*de minheid van arbeidslonen*'.⁷³ Het initiatief uit 1795 stond niet alleen; later zouden er nog 'instructies' volgen.⁷⁴ De prijsstijgingen zorgden in feite voor een aanpassing van de reeds bestaande kaders.

Uit de documenten blijkt dat timmerlieden niet volledig de vrije hand hadden in de wijze waarop ze hun taken uitvoerden. In de eerste plaats bevatte elk van de instructies heel wat richtlijnen over prijzen en lonen waarin was vastgelegd hoeveel de timmerman mocht declareren voor bepaalde molenonderdelen. Hetzelfde gold voor daglonen. Vanaf 1797 mochten timmerlieden het gebruik van bepaalde gereedschappen verrekenen (wat daarvoor verboden was), al was ook dit volledig aan de voorschriften en beperkingen van de instructies gebonden.⁷⁵ In tegenstelling tot andere polders waar contracten pas rond 1800 verschenen, had het bestuur van de Vierambachtspolder dus al vanaf de droogmaking voorzien in een op stabiliteit gericht 'loon- en prijsbeleid'.

Andere bepalingen tonen evenzeer aan dat het bestuur erg zuinig met de geldmiddelen wilde omspringen. In feite kunnen nog drie andere domeinen waarop de instructies sloegen, onderscheiden worden: de administratie, het materiaalbeheer en de verhouding tussen timmerman en polderbestuur. Bepalingen van administratieve aard behelsden onder meer dat elke timmerman maandelijks zijn rekeningen voorlegde en geen hout in rekening mocht brengen vóór het ook daadwerkelijk gebruikt was. Ten tweede waren er richtlijnen over de aanschaf, het gebruik en de bewaring van materialen en tot slot werden de verhoudingen met het polderbestuur over het dagelijkse beheer aangehaald. Zo had het bestuur zeggenschap over de timmerknechten en moesten timmerlieden er rekening mee houden dat het waterschap ook zelf materialen kon aanschaffen. In de negentiende eeuw weken al die regelingen slechts in lichte mate af van de achttiende-eeuwse bepalingen. Illustratief in dit verband is dat in de achttiende eeuw de rekeningen aan dijkgraaf en heemraden werden overgemaakt terwijl dit in de latere periode aan de polderopziener was. Een en ander hangt

⁷³ AVAP, nr. 1720, Rapport van Gecommitteerdens (1795). De lonen van 1797 zijn dezelfde als die van 1742, die van 1836 dezelfde als die van 1817.

⁷⁴ Met name zijn instructies uit de jaren 1742, 1797, 1817 en 1836 bewaard gebleven: AVAP, nr. 1440.

⁷⁵ Idem, Reglementen voor de timmerlieden van de molens, 1742-1836.

mogelijk ook samen met de nauwkeuriger omschreven en veranderde positie van de opziener in deze polder (zie verder).⁷⁶

Zonder meer neemt de Vierambachtspolder met de instructies een bijzondere plaats in. Dergelijke reglementen hebben immers een belangrijke betekenis. Ze kunnen gezien worden als een uiting van de omvangrijke organisatie die in deze polder gold en die ook op andere vlakken aanwezig was. De instructies grensden de handelingsvrijheid van timmerlieden duidelijk af, maar moeten daarom nog niet enkel als een strengere en nauwgezetere controle op timmerlieden gezien worden. Dit aspect was wel aanwezig, maar zonder twijfel hadden instructies ook een 'beleidsfunctie' omdat binnen het polderbestuur de wens leefde met dergelijke instrumenten ook de 'begrotingsopmaak' te vergemakkelijken. Onder meer de bepaling dat van timmerlieden elke maand rekeningen verwacht werden, werkte op dit vlak een verschriftelijking in de hand die in de besluitvorming van pas kwam.⁷⁷ Niet toevallig bestudeerden polderbestuurders bij het onderzoeken van de buitensporige kosten steeds weer de rekeningen.⁷⁸ Dat het bestuur aan dit beleidsinstrument ook echt veel belang hechtte, blijkt eveneens uit het feit dat aan het begin van de negentiende eeuw drie aannemers ontboden werden omdat enkele lieden hun maandelijks rekeningen niet nauwgezet inleverden.⁷⁹

Hoewel in andere polders geen instructies voor timmerlieden bleken te bestaan, zijn er wel indicaties dat zich ook daar een streven naar meer controle, efficiëntie en transparantie heeft voorgedaan. In de Sloterbinnenpolder nam men maatregelen die in de geest van instructies van de Vierambachtspolder lagen; alleen kwam men er niet tot even uitgewerkte reglementen. In 1782 verwachtte het bestuur van de molenmakers dat ze bestekken van uit te voeren reparaties en vernieuwingen aan allerhande polderwerken zouden opstellen. Die moesten dan worden overgemaakt aan het bestuur dat vervolgens de reparaties publiekelijk aanbesteedde.⁸⁰ In de negentiende eeuw vroeg het aan werklieden om nota's van verrichte werken in te leveren, meer specifiek lonen en kosten.⁸¹ Ook in de andere polders is eenzelfde trend waar te nemen, zij het op een andere wijze. De verschriftelijking van beleidsvorming

⁷⁶ Al lijkt de chronologie daar toch geen direct verband te suggereren. Immers, deze bepaling was voor het eerst in 1768 uitgevaardigd. Een maand later moesten ook molenaars zich voor reparaties aan de toezieners wenden: AVAP, nr. 1402, fol. nr. 64, notulen 8 september en 22 december 1768. Hieruit mag men besluiten dat de instructie voor de opziener die pas in 1788 tot stand kwam – ondanks de forse wijzigingen – niet enkel als een heel scherpe breuk gezien mag worden, maar deels ook als de bestendiging van een bestaande situatie aangezien in de praktijk enkele 'nieuwigheden' al twee decennia werden toegepast.

⁷⁷ Die verschriftelijking leidde tot vele 'memories der benodigde houtwaren', zie: AVAP, nrs. 1720-1722.

⁷⁸ AVAP, nr. 1720, Rapport van Gecommitteerdens (1795), waarin sprake is van een onderzoek naar de rekeningen van timmerlieden en een metselaar. Ook AVAP, nr. 1403, fol. nr. 60v, notulen 26 april 1797: door verscheidene hoofdingelanden wordt opgemerkt dat de meermolens in vergelijking met de rest heel veel kosten, een onderzoek van rekeningen wordt aangekondigd, eventueel ook uitstel van aanschaf dure benodigdheden vanwege de hoge prijzen.

⁷⁹ Idem, nr. 1404, fol. nr. 20, notulen 1 februari 1815.

⁸⁰ ASMP, nr 2, notulen 23 juli 1782.

⁸¹ Idem, notulen 5 maart 1821.

manifesteerde zich daar in allerhande 'memorie's', 'cieringen', 'bestekken' of 'begrotingen'. Bijlagen van rekeningen werden eveneens steeds nauwgezet opgesteld en bewaard.⁸²

In alle polders gaven de hoge prijzen aanleiding tot twee soorten maatregelen ten opzichte van het onderhoudspersoneel. Enerzijds gingen bestuurders over tot een restrictievere loonpolitiek, anderzijds sijpelden ook administratieve innovaties (verder) door. De verschriftelijking vergemakkelijkte het financiële beleid met het oog op het beheersen van de uitgaven, al moet eraan toegevoegd worden dat de stijging van de houtprijzen lang niet de enige factor was die de verschriftelijking beïnvloed kan hebben. Hoewel beide trends in alle casussen te bespeuren zijn, bleken ze niet overal in dezelfde mate of vorm voor te komen.

Controle op timmerlieden

Ook het eigenlijke onderhoudswerk van timmerlieden was aan controle onderworpen. Zoals gesteld verplichtte Rijnland vanaf 1725 de polders om in de schouw molens en andere waterstaatswerken op te nemen. In hoeverre dit ook gebeurde, is niet na te trekken omdat de weinige schouwverslagen hierover geen uitkomst geven. Wel waren naast de schouw enkele andere controlemechanismen aanwezig. Het instellen van opziensfuncties was daar een van, het doen van gerichte inspecties vormde een tweede mogelijkheid om de controle op timmerlieden aan te scherpen.

Opziens

In sommige polders werden nieuwe functies gecreëerd: 'opziens', 'toeziens' of 'poldertimmerlieden' die weliswaar niet tot het eigenlijke, beslissingsgemachtigde polderbestuur hoorden, maar wel – naast de molenmeesters, heemraden of poldermeesters – werklieden superviseerden. Soms waren die functies tijdelijk, soms permanent. Wat een dergelijke functie inhield, laat zich het best illustreren aan de hand van de opziener in de Vierambachtspolder. De opzienspost was ingesteld op de eerste vergadering van het polderbestuur.⁸³ Kern van de opdracht was het opzicht over alle werken, de werkbazen en alle werkvolk. Hoewel hij op de hoogte gebracht werd van alle bestekken is er geen enkele aanwijzing dat hij een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van de technische uitrusting. Hiervoor werd een beroep gedaan op specialisten en niet op *allround* toeziens.⁸⁴ Het was pas vanaf 1744 dat het toezicht over de molens aan de opziener overgelaten werd,

⁸² Zie bijvoorbeeld de situatie in de Ommedijkse Polder waar het archief voor rekeningen vóór 1800 zelden bijlagen bevat. Pas vanaf de jaren 1790 werden zowel rekeningen als bijlagen systematisch bewaard. Sloof, *Inventaris*, 414-415.

⁸³ AVAP, nr. 1401, fol. nr. 1, notulen 8 oktober 1736.

⁸⁴ Idem, nr. 1439, Contract tussen Dijkgraaf en heemraden [...] en Maarten Waltman, 6 november 1736. Moleninspecties in die jaren werden bijvoorbeeld door Hette van Hemert, meester molenmaker uit Kortehoef, en de eerder genoemde Bartolomeüs Brons verricht: Idem, fol. nr. 52, notulen 17 februari 1740 en 57v, notulen 11 mei 1740. De aanschaf en de inspecties van materialen werden in diezelfde periode 1737-1743 eveneens waarschijnlijk aan anderen toevertrouwd: men speelde immers met het idee om heemraad Van Abshoven en metselaar Van Hees naar de Vecht en Lek te laten afreizen in verband met de aanschaf van moppen: Idem, fol. nr. 32v, notulen 18 maart 1739. Hetzelfde gold voor de aanschaf van molenroeden waarvoor een beroep gedaan werd op molenmakers: Idem, fol. nr. 62, notulen 20 september 1740.

maar ook daarna bleek geen erg vergaande betrokkenheid in technische zaken. Vermoedelijk werden defecten aan de timmerman gemeld en kwam het aan hem toe om naar eigen inzichten de euvels te verhelpen. Men kan dus stellen dat vóór 1744 de taak van de opziener meer verband hield met het vlot laten verlopen van dagelijkse werkzaamheden. Hoewel hij op de hoogte was van technische ontwikkelingen in de polder, speelde hij zeker geen hoofdrol. Zo was de opziener bij de experimenten van 's Gravesande betrokken, maar mengde hij zich niet in de discussies rond het apparaat. Dit bleef het terrein van de meestermolensmakers en van het polderbestuur.⁸⁵

De eerste opziener, Maarten Waltman, vervulde de functie tot 1753.⁸⁶ Kort na de droogmaking van de polder breidde zijn takenpakket enigszins uit. Vanaf 1747 kwam het voor dat hij gevraagd werd een raming te doen van te verwachten kosten. Eveneens droeg men hem op materialen aan te schaffen.⁸⁷ Geleidelijk aan deed zich echter het omgekeerde voor en was een uitholling van de opzienersfunctie aan de orde. Illustratief hiervoor is de samenstelling van de groep die de jaarlijkse moleninspecties ondernam. Reeds in 1756 kwamen er twee molensmakers aan te pas die de bestekken opmaakten. De opziener verleende wel assistentie, maar van verdere betrokkenheid blijkt niets.⁸⁸ Hetzelfde gold voor het daaropvolgende jaar; bovendien stelden de molensmakers nu ook de kostenramingen op.⁸⁹ De trend zette zich door⁹⁰ en al gauw stelde het polderbestuur de functie in vraag.⁹¹ De oorzaak van die evolutie is niet ver te zoeken: oorspronkelijk aangesteld om de complexe arbeidsorganisatie ten tijde van de droogmaking in goede banen te leiden, beantwoordde het profiel niet langer aan de eisen die vanaf de jaren 1750 opgang begonnen te maken. Technisch vakmanschap kwam hoe langer hoe meer centraal te staan en het polderbestuur vertrouwde ook zaken als het ramen van kosten of het aanschaffen van materialen aan stielmannen toe. De functie werd niet opgeheven, maar de personen die ze later vervulden, hadden een ander profiel: allen waren ze timmerlieden.⁹² Na Waltman nam Abraham Brons die vroeger de molens inspecteerde de post over. Behalve inspecties stelde Brons ook bestekken op van uit te voeren molenwerken.⁹³ Daarnaast kwamen hem administratieve taken toe als het controleren van rekeningen van werklieden en de aanschaf van materialen op order van het bestuur.⁹⁴ De functie had dus een ander karakter gekregen en was van vitaal belang geworden voor het beheer en onderhoud van de poldermolens.

⁸⁵ Zie vorige noot.

⁸⁶ Het eerste contract liep voor vijf jaar; na afloop werd een nieuw contract opgesteld dat deze keer een periode van tien jaar besloeg. Nadien volgden telkens twee jaar durende contracten. AVAP, nr. 1401, fol. nr. 155, notulen 28 april 1751; fol. nr. 160v-161; notulen 3 december 1751; fol. nr. 175v, notulen 31 oktober 1753 en fol. nr. 190, notulen 12 november 1755.

⁸⁷ Idem, fol. nr. 138, notulen 26 juni 1747.

⁸⁸ Idem, fol. nr. 198, notulen 26 mei 1756 en fol. nr. 199, 11 juni 1756; besteding van bestekken, met advertentie in de Leidse courant: Idem, fol. nr. 199v, notulen 22 juni 1756.

⁸⁹ Idem, fol. nr. 204, notulen 13 april 1757.

⁹⁰ Idem, fol. nr. 213v, notulen 12 april 1758.

⁹¹ Idem, fol. nr. 205v, notulen 27 april 1757.

⁹² Onder meer de eerder genoemde Abraham Brons, Joos Timmers en Dirk Spruytenburg vervulden in de Vierambachtspolder deze functie.

⁹³ AVAP, nr. 1402, fol. nr. 11v, notulen 16 april 1760.

⁹⁴ Idem, fol. nr. 14, notulen 30 april 1760 en fol. nr. 31v, notulen 4 mei 1763.

Pas in 1788 werd een uitgebreider en nauwkeuriger instructie voor de opziener uitgevaardigd. De omstandigheden waarin de instructie tot stand kwam, moeten in de polder zelf gezocht worden en wel in de overstroming van datzelfde jaar 1788. In de nasleep ervan besloot het bestuur een timmerman aan te stellen die exclusief voor de polder zou werken.⁹⁵ Hierdoor verdween ook de gewoonte dat elke molengang onderhouden werd door een timmerman uit het ambacht waar de molengang stond. De functie van poldertimmerman werd gecombineerd met die van opziener, wat in feite op een centralisatie neerkwam. De instructie was opgesteld naar het voorbeeld van de instructie van de opziener van de Bovenkerkerpolder.⁹⁶ In die Amstellandse polder was bij de droogmaking (1764/5) voorzien in twee functies: een inspecteur-generaal en een dagelijkse opzichter. Tien jaar later kwam daar verandering in en werd de functie van dagelijks opzichter vervangen door iemand die belast werd met het volledige onderhoud van de molens en van de andere poldereigendommen, en die ook toezicht had op de molenaars. Net zoals de Vierambachtspolder steunde op de ervaringen van de Bovenkerkerpolder had die polder zich zelf ook geïnformeerd over de toestand in andere waterschappen.⁹⁷ De instructie in de Vierambachtspolder lag in de lijn van ontwikkelingen die reeds bij instructies voor timmerlieden waren geconstateerd. Hij hield de molens maalvaardig en liet ze indien nodig repareren. Verder hield hij toezicht op werklieden, gereedschappen en materialen. Naast inspecties⁹⁸ diende hij eveneens nauwkeurig notities te nemen van en verantwoording af te leggen over gebruikte materialen en gedane werkzaamheden. Hij moest ook kostenramingen en bestekken maken van uit te voeren dijk- en andere werken. Van alle werken zag hij de rekeningen na en van aan te schaffen houtwaren maakte hij een lijst op. Tot slot kreeg hij bevoegdheden over de molenaars: het was hem opgedragen er zorg voor te dragen dat ze hun instructies nakwamen en goed met de molens omgingen. Bij nalatigheid kon de opziener de molenaar zes weken schorsen en zelf een hulpmolenaar aanstellen. Het spreekt voor zich dat hij bij alle vergaderingen aanwezig moest zijn en assisteerde bij het schouwen.⁹⁹

Men kan stellen dat de instructie een vergaande transformatie van de functie inhield. Het takenpakket was sterk uitgebreid: behalve traditionele praktische zaken als inspecties kwamen er nu ook administratieve aangelegenheden en verantwoordelijkheden ten overstaan van het aangenomen 'personeel' bij. Opnieuw trad ook verschriftelijking op die hier hand in hand ging met centraliserende ingrepen zoals het samenvallen van timmerman en opziener en het toezicht op molenaars. Al deze maatregelen moesten ertoe leiden dat de functie meer impact had op de uitvoering van het beleid.

Andere hervormingen met betrekking tot de opzienaarsfunctie werden niet doorgevoerd. Over de specifieke wijze van rekrutering blijkt dat het bestuur meestal met contracten werkte. In de tijd van Waltman konden dit vijfjarige contracten zijn, op het einde van de achttiende eeuw waren driejaarlijkse aanstellingsperiodes in gebruik. Daarbij was de opziener als vaste timmerman slechts voor een jaar aangenomen met een serieuze aanmaning om de

⁹⁵ Idem, nr. 1444, 'Instructie voor den timmerman en opzigter', 23 juni 1788.

⁹⁶ Idem, nr. 1402, fol. nr. 203 ev, notulen 30 april 1788.

⁹⁷ Van Schaik, *Van polderpeil en molenzeil*, 19, 39. Timmerlieden schreven zo hoge onkostennota's dat de Bovenkerkerpolder door middel van deze functie meer grip kreeg op kosten en organisatie van het molenonderhoud.

⁹⁸ Bijvoorbeeld elke januari de dijk opnemen.

⁹⁹ Zie instructie vermeld in noot 95.

polderbelangen ter harte te nemen en met goede, ijverige knechten te werken.¹⁰⁰ Dergelijke aanstellingen als ‘timmerman van de polder’ gebeurden door stemming,¹⁰¹ hetgeen ook voor het ontslag gold. Dirk Spruytenburg werd als timmerman van de polder unaniem weggestemd, waarna elk ambacht opnieuw zijn eigen molens mocht betimmeren. In dezelfde vergadering stelde de dijkgraaf ook Spruytenburgs positie van opziener in vraag en ook in dit geval werd hij (bij meerderheid) weggestemd. Hij mocht wel nog een tijdje in het polderhuis blijven wonen en kon van tijd tot tijd wel nog in de polder aan de slag. Dat de nieuwe invulling van de opzienersfunctie niet voldeed, blijkt wel uit de oorzaak van Spruytenburgs dubbele ontslag: achterstallig onderhoud aan molens!¹⁰² In 1846 werd nog een nieuwe instructie uitgevaardigd, maar die bevatte weinig noemenswaardige wijzigingen tenzij dat de opziener niet langer bevoegdheid over de molenaars had.¹⁰³

De functie van opziener heeft niet overal bestaan. In de Sloterbinnenpolder voltrok zich wel een gelijkaardig proces als in de Vierambachtspolder. In 1785 werd een timmerman tot ‘molenmaker’ van de polder geëngageerd.¹⁰⁴ Daarvóór deed het bestuur een beroep op het raadplegen van externe molenmakers. De aangestelde molenmaker rapporteerde dan belangrijke zaken aan het waterschap, gaf adviezen over technische aangelegenheden,¹⁰⁵ stelde bestekken op die het polderbestuur vervolgens liet uitvoeren¹⁰⁶ en voerde inspecties uit waarbij hij soms nog andere molenmakers betrok.¹⁰⁷ Administratieve verplichtingen zoals controle op rekeningen van ambachtlieden zijn niet met zekerheid aan te tonen; het opstellen van begrotingen is pas zeer laat gedocumenteerd.¹⁰⁸ In de Lisserpoel was een opziener evenmin aanwezig. Daar sloot het bestuur aan bij de meer traditionele aanpak waarbij slechts bij grotere, uitzonderlijke werken een tijdelijke opziener aangesteld was.¹⁰⁹ Hetzelfde gebeurde bijvoorbeeld in de Boshuizerpolder. Speciaal voor de bouw van een stenen molen werd een tijdelijke opzienersfunctie in het leven geroepen die werd ingevuld door Van Noort, een metselaar uit Leiden.¹¹⁰ De afwezigheid van ‘vastbenoemde’ opzieners betekent niet dat sommige polders geen deel hadden aan de betere organisatievormen: soms namen besturen genoeg met lijsten van kosten, rekeningen en kwitanties, die hoger al beschreven zijn.

Inspecties in de Lisserpoel

De belangrijkste controlemechanismen betreffende molens, verlaten en andere werken bestonden dus uit het aanstellen van een opziener en uit de reguliere schouw zoals Rijnland die in 1725 enigszins uitbreidde. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen ook

¹⁰⁰ AVAP, nr. 1403, fol. nr. 15v-16, notulen 29 februari 1792.

¹⁰¹ Idem, fol. nr. 25v, notulen 27 februari 1795.

¹⁰² Idem, fol. nr. 38ev, notulen 20 februari 1795 en fol. nr. 44v, notulen 8 april 1795.

¹⁰³ Idem, nr. 1444, ‘Instructie voor den Opziener des Vierambachts-polder’, 15 april 1846.

¹⁰⁴ ASMP, nr. 2, notulen 12 april 1785.

¹⁰⁵ Idem, notulen 8 februari 1798.

¹⁰⁶ Idem, notulen 15 juli 1794 en 15 april 1806.

¹⁰⁷ Idem, notulen 11 augustus 1801 en 9 november 1801.

¹⁰⁸ Idem, notulen 6 april 1833. In verband met een eventuele verandering tot vijzelmolen werd de poldermolenmaker Castelijm opgedragen een begroting op te maken.

¹⁰⁹ OAR, nr. 5737, rekening Lisserpoelpolder over het jaar 1804. Zo werden in dat jaar ‘gedane diensten als opzichter’ wegens bestede bruggen uitbetaald.

¹¹⁰ ABGP, nr. 2, fol. nr. 16, notulen 17 juli 1802.

vaker opzieners voor die onder meer controletaken uitvoerden. De Lisserpoelpolder stelde geen opziener aan, maar toen het bestuur er de meerjarige onderhoudscontracten met Van Klinkenberg en Van Leeuwen sloot, paste ze ook andere controlevormen toe.

Reeds in 1649, vier jaar nadat het eerste contract was opgesteld, rezen problemen met Van Klinkenberg, maar ze konden worden herleid tot een lacune in het contract. Er stond namelijk niet in vermeld dat de timmerman steeds belangrijke molenonderdelen in voorraad moest hebben. Met een aanvullende overeenkomst tussen timmerman en bestuur werd dit euvel verholpen. Tegelijkertijd scherpte het polderbestuur de controle aan door het recht vast te leggen te mogen inspecteren en al wat door toedoen van de timmerman verkeerd ging op hem te mogen verhalen.¹¹¹ In de daaropvolgende jaren zou de polder daar veelvuldig gebruik van maken. In 1651 werden inspecties uitgevoerd door Arent 's Gravesant en Mattheüs van Strichthuizen, twee geëngelanden;¹¹² de eerste was ook de Leidse stadsbouwmeester die in de Sleutelstad onder meer de Lakenhallen had ontworpen.¹¹³ Op de inspectie werd bevonden dat Van Klinkenberg *'te traechlijck comt tot het vernieuwen, verbeteren en repareren van het gebrekkende werck'* en van de zaken die het polderbestuur hem schriftelijk had opgedragen. Toch haalde deze inspectie weinig uit: in 1652/3 waren *'de moolens geheel vervallen'*. Van Klinkenberg zelf dacht daar anders over en liet verstaan dat het contract ten einde liep en dat wel volstaan kon worden met kleinere reparaties. Ondanks de strubbelingen ontbood de polder hem om over een nieuw contract te onderhandelen.¹¹⁴ In het contract van 1655 stonden enkele nieuwe clausules die de opgedoken problemen moesten voorkomen. Belangrijke delen als molenassen en vijzels moesten steeds in voorraad zijn en bij schriftelijke verzoeken was Van Klinkenberg contractueel verplicht onmiddellijk naar Lisse af te reizen om er reparaties uit te voeren.¹¹⁵ Kort nadat in 1665 voor de derde keer een contract was opgesteld, inspecteerden Klaas Jacobsz Moreel en Lieven Teunisse de molens. Van Moreel is ook geweten dat hij in verband met de aanschaf van een eventuele derde vijzelmolen mee naar Aalsmeer trok om ginder een molen te bekijken¹¹⁶ zodat hij vermoedelijk als 'molenexpert' gold. Eenzelfde procedure was ook in het nieuwe contract opgenomen: aan het eind van de tien jaar zouden de molens opnieuw door twee neutrale molendeskundigen geïnspecteerd worden waarna eventuele uitkeringen konden gebeuren. Ook de directeurs mochten op ieder moment zonder *'adsistentie van andere personen'* inspecties verrichten. Bij al te grote nalatigheid volgde een boete en liet het bestuur de werken door iemand anders uitvoeren op kosten van Van Klinkenberg.¹¹⁷

Ondanks de contractuele aanpassingen en inspecties moet kort daarop een geschil over het onderhoud zijn gerezen want in 1670 werd het contract bevestigd en beloofde Van

¹¹¹ ALPP, nr. 1, resolutie 15 mei 1649.

¹¹² Idem, nr. 556: Inspectierapport [...] betreffende de twee 'schrouffmoolens' en twee sluisjes in de polder, 3 augustus 1651.

¹¹³ Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 364. Voor uitvoerige informatie over s' Gravesant: Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede*, waarin overigens nog meer personen vermeld worden die in de zeventiende eeuw in de Lisserpoelpolder actief waren.

¹¹⁴ ALPP, nr. 613, 'Alsoo tusschen de hooftingelanden en directeurs...' (ongedateerd).

¹¹⁵ ALPP, nr. 587, Contract betreffende de bemaling, 25 mei 1655.

¹¹⁶ Idem, nr. 3, resolutie 25 maart 1676.

¹¹⁷ Indien de molens op het einde van de periode hoger getaxeerd werden dan bij de start van het contract kreeg de timmerman het verschil terugbetaald. Indien dit lager uitviel, moest de timmerman de polder het verschil bijpassen. Idem, nr. 613, Contract, 6 augustus 1665.

Klinkenberg *'sich alsnoch precijselijck te sullen reguleren naer de innehouden van sodanich contract' [...] en vervolgens alles te sullen presteren wes hem [...] van tijt tot tijt aangewesen sall werden'*. Blijkbaar had Van Klinkenberg het contract tussen hem en de polderdirecteurs niet volledig of in voldoende mate gerespecteerd.¹¹⁸ Het ongenoegen nam echter toe en twee jaar later zegde het bestuur de verbintenis eenzijdig op waarbij het eventuele uit te betalen restanten aan zich hield.¹¹⁹

De Lisserpoelpolder deed in de zeventiende eeuw een beroep op externe deskundigen.¹²⁰ Die trend zette zich niet door toen kort daarop overgegaan werd op jaarlijkse uitbestedingen. Later werden nog slechts sporadisch anderen ter hulp geroepen. De Rijnlandse landmeter Anthonie Velsen trad op als tijdelijk toezienaar ter gelegenheid van het dichten van de dijkgaten in 1725 en 1726 en Klaas Vis, eveneens een Rijnlandse landmeter, inspecteerde de molens in het jaar dat Van Leeuwen overleed,¹²¹ een inspectie die dus hoogstwaarschijnlijk met die eenmalige en uitzonderlijke omstandigheden samenhang. Men mag er dus van uitgaan dat, in tegenstelling tot de externe deskundigen in de zeventiende eeuw, de controle op onderhoudslieden dan reeds door middel van het schouwen plaatsvond.

Resumerend kan gesteld worden dat de arbeidspositie van timmerlieden onder druk van de prijzen herzien werd. In feite ging het daarbij om een relatief tijdelijke maatregel. De langjarige contracten verschenen in de laatste decennia van de achttiende eeuw en verdwenen na 1820. In samenhang met die ontwikkeling gingen polderbesturen er ook toe over nieuwe functies in het leven te roepen met een specifieke technische opdracht: de opziener. Die hield toezicht over timmerlieden waardoor de controle op hen moet zijn toegenomen. Bovendien gebruikten sommige polders ook administratieve instrumenten als reglementen om de kosten in de hand te houden. Er moet echter op gewezen worden dat dergelijke opzieners en reglementen niet overal voorkwamen. Hun aanwezigheid hing sterk samen met de complexiteit en de omvang van de polderwerken. Ook uitzonderlijk zijn de inspecties die plaatsvonden wanneer van de gewoonlijke rekrutering werd afgezien, zoals in de Lisserpoel twee keer het geval was. Men mag concluderen dat net als molenaars timmerlieden een positie bekleedden die hen niet toeliet technische ontwikkelingen in de lokale waterstaat te kunnen sturen. Veeleer ondervonden ze er zelf de gevolgen van.

¹¹⁸ Idem, nr. 36, Notariële attestatie waarbij het contract tussen Bartholomeüs van Klinkenberg en de directeurs van de Lisserpoel van 31 augustus 1665 wordt bevestigd, 11 april 1670.

¹¹⁹ Idem, nr. 612: Resolutie van de directeurs van de polder inzake het onderhoud van de watervijzelmolens, 13 mei 1672.

¹²⁰ Volledigheidshalve moet vermeld worden dat in de Vierambachtspolder eenmalig op molenexperten van buiten Rijnland een beroep gedaan werd. Met de samensmelting van opziener en timmerman in de persoon van Dirk Spruytenburg werd na klachten van ingelanden een uitvoerig onderzoek naar de toestand van de molens verricht. Dit onderzoek werd uitgevoerd door molenmakers Rosinus van der Kooij uit Waddinxveen en Leendert Treurniet uit Delft. AVAP, nr. 1403, onder meer fol. nr. 38v, notulen 20 februari 1795 en fol. nr. 40 ev, notulen en rapport over de toestand van de molens, 13 maart 1795.

¹²¹ OAR, nr. 5735 waarin de rekeningen voor die jaren.

3. Bouwen van molens: molenmakers

Tot hier toe concentreerde het verhaal zich op bedieners en onderhouders van poldermolens. Maar wie bouwde ze? Welke achtergronden hadden molenbouwers? In polderrekeningen komen voor molenbouwers heel verschillende terminologieën voor, gaande van timmerman en meester-timmerman tot molenmaker en meester-molenmaker, reden waarom ze te weinig betrouwbare indicaties bevatten over de achtergrond van de persoon in kwestie. Een essentiële vraag is echter of polderbestuurders voor de nieuwbouw van een molen met dezelfde mensen contact opnamen als voor het gewone onderhoud; met andere woorden of er een wezenlijk verschil is tussen bouwers en onderhoudslieden. Dit kan eenvoudig en onafhankelijk van elke terminologie vastgesteld worden.

Voor de eerste molens in de Lisserpoel en de nieuwbouw in de Sloterbinnenpolder in 1642 is er weinig informatie, onder meer omdat de rekeningen uit die vroege periode slechts een beperkt aantal jaren bestrijken en omdat niet geweten is wie het jaarlijkse onderhoud aan de molens uitvoerde. De nieuwbouw van de molens in de Herenwegse Polder, de Lisserpoelpolder, de Ommedijkse Polder en de Stevenshofjespolder was steeds door andere personen uitgevoerd. De gewone timmerman kon bij die grote projecten wel steeds een graantje meepikken, maar hij was zelden de hoofdaannemer. Slechts in het geval van de Papenwegse Polder kwam de nieuwbouw op naam van de gebruikelijke timmerman, Arie Hartevelt, te staan, ook al ging het om een stenen molen. Hartevelt is de enige waarover iets geweten is; over de zeventiende-eeuwse molenbouwers is niets gekend, maar het feit dat er in de achttiende eeuw een duidelijk verschil was tussen de bouwers en de onderhouders duidt op een zekere specialisatie. Bepaalde ambachtslieden golden als 'natte aannemers'. Ook Van Klinkenberg was waarschijnlijk zo iemand, in de eerste plaats omdat zijn aanstelling in de Lisserpoel erg waarschijnlijk verband houdt met het experimentele karakter van de vijnmolen. Verder was hij ook in andere polders actief, zo nam hij het bestek van het Grote Verlaat in de Herenwegse Polder aan, een polder die nochtans gewoonlijk door Esselijkerwoudse timmerlieden werd bediend.¹²²

De specialisatie kwam in de eerste helft van de achttiende eeuw ook zeer goed tot uiting bij de droogmaking van de Vierambachtspolder die in verschillende opzichten erg veel gelijkenissen toont met de bouw van de Schermermolens.¹²³ In Rijnland had de groep gespecialiseerde timmerlieden-molenmakers niet alleen een duidelijker regionale oriëntatie dan hun collegae, ze hadden ook een bredere technische achtergrond en waren bij verschillende technische innovaties betrokken. In de Vierambachtspolder ging het om de bouw van liefst elf molens tegelijk. De omvang van de werken zorgde dan ook voor een vergaande arbeidsdeling. In de eerste plaats was daarbij sprake van een technische specialisering omdat in feite elke constructiefase door andere aannemers uitgevoerd werd. De aanschaf van duizenden stenen voor de molenvoeten gebeurde bij aparte steenhandelaren terwijl voor het voorbereidende grondwerk op de molenwerven afzonderlijke aannemers aangetrokken werden. De eigenlijke molenbouwers lieten zich enkel met het molenlichaam, het gaande werk en het opvoerwerktuig in. Maar de bouw van de molens kon ook moeilijk door een enkele aannemer gerealiseerd worden. De aannemersbedrijfjes waren daar

¹²² AHP, nr. 1929, Bestek achtkante molen en 3 verlaten, 14 november 1651.

¹²³ Voor een uitputtende behandeling daarvan: Van Zwet, 'De achtkantige binnenkruier'.

vermoedelijk niet groot genoeg voor; bovendien droeg zeer waarschijnlijk ook een hoge tijdsdruk bij tot het aantrekken van verschillende aannemers.¹²⁴ Zonder meer trok het bestuur van de polder 'topconstructeurs' aan. Van Leeuwen, de meestertimmerman die niet alleen lange tijd in de Lissertoepolder actief was, bouwde bijvoorbeeld ook de nog bestaande Leidse (stenen) 'Valkmolen' en een stenen poldermolen in het zuiden van Rijnland.¹²⁵ Hij was nauw betrokken bij de experimenten van 's Gravesande in de Vierambachtspolder waar hij het nieuwe opvoerwerktuig bouwde en liet testen. Daarbij werd hij ook geraadpleegd om het ontwerp aan te passen.¹²⁶ Als aannemer bouwde Van Leeuwen molen nummer 1. Het bestek van de tweede molen was aangenomen door Gerrit van der Hart uit Leiderdorp samen met Arie Hartevelt, de timmerman uit Voorschoten die in de Papenwegse Polder de stenen molen had gebouwd. Hette van Hemert uit Korthoef bouwde molens 3 en 4, verder nam hij ook allerlei andere taken op zich als *'architect, bestekmaker, toezienaar en opnemer van de molenwerken'*. De Amsterdamse meester-molenmaker Johannes van Zijl bouwde molens nummer 11 en 12. Van Zijl is vooral bekend als medeauteur van het *'Groot Volkomen Moolenboek'*. Een compagnie met molenmaker Willem van Hees en scheepsmaker Willem Pieters nam de constructie van de molens 6, 9 en 10 op zich. Zij waren afkomstig uit Waddinxveen en het dicht bij de Vierambachtspolder gelegen Oude Wetering. Over de bouwer van molen nummer 7, Jan de Vries uit West-Zaandam, is verder weinig bekend.¹²⁷

Anders is het met de makers van molen nummer 8, Bartolomeüs en Abraham Brons, telgen van een familie waarvan de geschiedenis aantoont hoezeer sommige timmerlieden aansluiting vonden bij technische innovaties. Bakermat van de familie was de timmerwerf die ze bezaten en die aan de Oude Wetering was gelegen. Stamvader Johannes Brons was net als Van Leeuwen betrokken bij de experimenten van 's Gravesande in de Vierambachtspolder, al mag zijn rol in de ontwikkeling van het apparaat nu ook weer niet overschat worden.¹²⁸ Voor de inspecties van de molengangen in de polder werd onder meer op zijn zoon, Bartolomeüs Brons, een beroep gedaan, terwijl zijn kleinzoon Abraham na vele keren als expert ingeroepen te zijn, ook opziener van de droogmakerij werd.¹²⁹ Die laatste was ook bij het

¹²⁴ Idem, 144.

¹²⁵ Meer bepaald de Zijdmolen te Veur: Bicker Caarten, *Stenen poldermolens*, 48.

¹²⁶ AVAP, nr. 1401, fol. nr. 17, notulen 1 augustus 1737; fol. nr. 28, notulen 27 oktober 1738; fol. nr. 32, notulen 18 maart 1739 en fol. nr. 37, notulen 10 juli 1739.

¹²⁷ Idem, fol. nrs. 54-58, notulen 7 maart 1740-29 juni 1740 en nr. 1519, rekening 23 oktober 1741, 'over het stichten der molens'. Vermoedelijk gaat het om Jan Douwes de Vries. Hij wordt in 1727 als een molenmakersknecht te Oostzaandam genoemd (in Rijksarchief Noord-Holland, Notarieel Archief 1260, nr. 30 akte van 10 april 1727). Diezelfde de Vries wordt ook genoemd in een resolutie waarin een rekest van Pieter Jansz. de Vries, een 35-jarige molenmakersbaas uit Zaandam wordt afgewezen. In het rekest vermeldde Pieter dat hij *'van der jeugd af aan bij zijn oom Jan Douwes de Vries, baas molenmaker tot Sardam, (was) onderweesen [...] in het teekenen en voorts in het maaken van allerlei soorten van moolens en gaande moolenwercken'*: NA, Archief van de VOC, nr. 277, resoluties kamer Amsterdam, 1 mei 1760. Met dank aan C.A. Davids die me deze referenties gaf.

¹²⁸ AVAP, nr. 1401, fol. nr. 17, notulen 1 augustus 1737: 'geresumeerd met Fuijt van Leeuwen mrmolenmaker wonende te Warmond en Johannes Brons, mrmolenmaker op de Oude Wetering zeker bestek en teekeninge...door den voorn Fuijt van leeuwen aan den here dijkgraaf alvorens ter hand gesteldt...'

¹²⁹ Idem, fol. nr. 52, notulen 17 februari 1740 en fol. nr. 57 ev, notulen 11 mei 1740. Overigens worden zij occasioneel als 'toesienders van de molenwerken' genoemd. Metselaar J. van Hees was 'toeziender van het metzelwerk' (Idem, fol. nr. 56, notulen 22 maart 1740).

hoogheemraadschap bekend, reden waarom hij in 1767 als polderopziener ontslag nam: hij was namelijk toezienaar geworden van heiverken aan het Haarlemmermeer wat niet wegnam dat hij later wel nog als expert ter hulp werd geroepen.¹³⁰ Nog belangrijker was Joost Timmers die een telg uit de familie Brons huwde. Hij bouwde verschillende polder- en korenmolens in de omgeving van Oude Wetering, was eveneens opziener in de Vierambachtspolder, werd ambachtsbewaarder in Leimuiden en moet over voldoende kwaliteiten beschikt hebben om zich als technicus ook in Rijnlandse kringen in te werken. Zo werkte hij aan de Bilderdam en raakte hij in 1777 betrokken bij inspecties van de grote kolksluis te Spaarndam waarvan hij een model maakte.

Het draagvlak voor innovatie werd onder ambachtslieden steeds breder naarmate de achttiende eeuw vorderde. In dit verband kunnen vader en zoon Paddenburg en Jan en Pieter Opdam genoemd worden.¹³¹ Zij speelden een belangrijke rol bij de verspreiding van stenen poldermolens die een relatief belangrijke innovatie waren in de achttiende eeuw. Tymon Paddenburg, Sassenheims timmerman-scheepsmaker, en Pieter Opdam bouwden in 1780 de twaalfkante, stenen poldermolens te Rijpwetering. Tymon nam de bouw van de stenen molen van de Stevenshofjespolder op zich. Ook zijn zoon Simon bouwde verschillende stenen molens.¹³² Als molenbouwer kwam hij ook bij Dorn Seiffens uitvinding, een molen met horizontale roeden, in beeld.¹³³ Voor zover die lieden niet zelf bouwden, kwamen ze in verschillende casussen ook voor om materialen of molens te inspecteren. Jan en Pieter Opdam waren tussen 1754 en 1783 erg vaak actief in de Lisserpoelpolder, net als Simon Paddenburg, die er in het begin van de negentiende eeuw enkele molenroeden kwam vervangen.¹³⁴ Zeer waarschijnlijk bestonden er contacten tussen de Paddenburgs en Opdams en de molenmakers aan de Oude Wetering. De twaalfkanters van de Veender- en Lijkerpolder werden behalve door Tymon Paddenburg en Pieter Opdam ook door Joost Timmers betimmerd. Het dagelijkse toezicht werd aan Dirk Spruytenburg toevertrouwd.¹³⁵ Die laatste kwam al als timmerman en opziener in de Vierambachtspolder in beeld en schreef ook mee aan een verhandeling waarin gegoten ijzeren molenassen gepropageerd werden.¹³⁶

Al die ambachtslui bleven wel gewoon onderhoudswerk op zich nemen. Naast de eerder vermelde carrière van Van Leeuwen in de Lisserpoelpolder nam Joost Timmers in 1782 voor een contractuele periode van tien jaar het onderhoud en bemalen van de Kleine Heilige Geestmolen aan¹³⁷ en was Simon Paddenburg voor vijf jaar in de Papenwegse Polder actief.¹³⁸ Toch kan men zich niet van de indruk ontdoen dat zeker vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw het gebruikelijke onderhoudswerk voor lieden als Joost Timmers steeds

¹³⁰ Idem, nr. 1402, fol. nr. 57v, notulen 20 mei 1767 en fol. nr. 61 ev, notulen 18 maart en 14 april 1768.

¹³¹ Ook hier waren net als tussen de families Brons en Timmers familiale banden: Tymon Paddenburg huwde Jacoba Opdam: Bicker Caarten, *Stenen poldermolens*, 57.

¹³² Idem, 31.

¹³³ Moelker, *De molen van W.F. Dorn Seiffen*, passim. In het kader daarvan onderhield Paddenburg contacten met waterstaatsingenieur C. Brunings jr.

¹³⁴ Met betrekking tot S. Paddenburg verwijzen we naar de perikelen rond zijn aanstelling in de Veenzijdse Polder, zie Hoofdstuk V.

¹³⁵ Bicker Caarten, *Stenen poldermolens*, 57-60.

¹³⁶ Van Lieburg en Snelders, "*De bevordering en vervolmaking der proefondervindelijke wijsbegeerte*", 76-77.

¹³⁷ Lunenburg, 'Van Molenmakers en andere bedrijvigheden aan de Oude Wetering', 107.

¹³⁸ APP, nr. 126, bestek voor vijfjarig onderhoud, 7 mei 1800.

minder hun *core business* werd. Anderzijds is het opvallend dat 'gewone' timmerlieden slechts zijdelings bij de molenbouw betrokken waren.

Algemeen beschouwd kan men stellen dat er een laag technici bestond die zich duidelijk onderscheidde van andere timmerlieden.¹³⁹ Allereerst waren dergelijke vaklieden veel meer dan voorheen regionaal georiënteerd. Hoewel dit niet voor elk van hen in even sterke mate gold of aan te tonen viel, valt wel op dat de meesten in heel zuidelijk Rijnland opereerden. Soms betekende die regionale activiteit ook activiteit voor het hoogheemraadschap. Ten tweede stonden ze zonder meer achter technische innovaties: hetzij door stenen molens, hetzij door betrokkenheid bij experimenten, hetzij door aansluiting bij Rijnlandse projecten. Hoewel dit netwerk in veel polders actief was, had het zeker niet het monopolie op het gewone molenonderhoud dat veelal in handen van de traditionele, minder gespecialiseerde timmerlieden bleef. Bovendien is het zo dat de onderhoudsactiviteiten van gespecialiseerde molenmakers in polders eigenlijk beperkt bleef tot uitzonderlijke omstandigheden. Polderbesturen gingen over op contracten omdat de kosten te hoog opliepen en soms werd daarbij een andere timmerman aangesproken. Tot slot merken we op dat het stratum van innovatieve timmerlieden-molenmakers in de negentiende eeuw niet langer in de polder verscheen. Zoals in Hoofdstuk VIII zal blijken, verschoof hun werkterrein en vonden ze aansluiting bij andere ontwikkelingen in de waterstaat. Ze verdwenen weliswaar uit de polder, maar dit betekende niet dat ze in de waterstaatstechniek geen rol meer zouden vervullen.

4. Dijk- en kadewerk

Heel anders van aard was het onderhoud van dijken en kaden. Hoewel het ook om onderhouders gaat, verschillen zowel de werklieden als de arbeidsorganisatie rond deze infrastructures zeer sterk van wat in voorgaande paragrafen aan bod kwam, in de eerste plaats vanwege de omvang. Het bouwen van een waterkering, zeker in het geval van een droogmakerij, was erg arbeidsintensief en verschaftte in het Hollandse gewest jaarlijks aan vele duizenden trekarbeiders werk. In sommige gevallen deden polders ook een beroep op dagloners om dijkwerk te verrichten. Anderzijds bleef het onderhoud van de kleinere waterkeringen en polderkaden vaak in handen van de verhoefslaagde ingelanden: de eigenaar maakte dan een stuk waterkering op. Een derde onderscheid betreft de urgentie van sommige werken. Een dreigende inbraak kon slechts voorkomen worden door een beroep te kunnen doen op een groot, snel te rekruteren en in te zetten arbeidsleger. Het spreekt voor zich dat het dichten van een doorbraak een vergelijkbare onderneming was.

Ook bij het dijkwerk kunnen verschillende soorten 'werknemers' onderkend worden, maar het onderscheid tussen bouwers en onderhoudslui is niet zo duidelijk aanwezig als bij molens. Al in de middeleeuwen was de aanleg van dijken op arbeidsorganisatorisch vlak een erg complexe zaak. De te maken dijk werd in kleine stukjes ('parken' of 'dijkvak') aan

¹³⁹ In dat verband kan ook gewezen worden op het ontstaan van de 'waterstaatsdynastieën': opeenvolgende generaties van molenmakers vanaf de achttiende eeuw die tot in de negentiende eeuw een grote rol speelden in de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis. Zie bijvoorbeeld: De Neve, 'Bouwers van Nederland. De waterstaatsdynastie Caland'.

verschillende aannemers ('dijkbazen') uitbesteed. Die deden op hun beurt weer een beroep op losse arbeidskrachten. De uitvoering van het werk zelf was bovendien erg gespecialiseerd. Aan de Spaarndam werkten in het begin van de zestiende eeuw 'gravers', 'ofzetter' en 'berriedragers' die elk een verschillende taak hadden. Berriedragers brachten de specie van de losplaats naar de dijk, ofzetter egaliseerden de aarde en legden graszoden op het dijklichaam terwijl gravers met spaden op de dijk werkten en eventueel ook meehielpen met het uitdelven van aarde. Een gelijkaardige arbeidsverdeling was er ook bij grote dijkwerken in Noord-Holland. Over de herkomst van arbeiders zijn in de literatuur enige constanten aanwijsbaar. Het merendeel kwam uit Holland zelf met een sterke concentratie boven het IJ. Daarbij moet ook een onderscheid gemaakt worden tussen dagloners en dijkbazen. De eerste groep kwam vaak uit de directe omgeving, de tweede groep die meer specialisten bevatte, kwam uit verschillende plaatsen in Nederland waar wel meer ervaring met dijkwerk bestond (naast de Hollandse kerngebieden onder meer Friesland en Zeeland). Bovendien was het dijkwerk ook bijzonder omdat het deel uitmaakte van de seizoensgebonden jaarlijkse arbeidscyclus en om die reden ook een beroep deed op regionale trekarbeiders. Dit maakte de 'polderjongens' erg flexibel en niet zelden verlieten zij hun werk alvorens het voltooid was. Verder wordt vaak het losbandige gedrag van deze lieden aangehaald.¹⁴⁰

Een alternatief voor het inzetten van polderjongens was de verhoefslaging, eigenlijk een oude, middeleeuwse organisatievorm waarbij iedere verhoefslaagde ingeland een deel van het onderhoud deed. In sommige gevallen was die vorm opgegeven voor een meer gecentraliseerde aanpak. De Spaarndammerdijk die oorspronkelijk door de aangrenzende ambachten werd onderhouden, was in de zestiende eeuw gaandeweg gemeengemaakt.¹⁴¹ Dat hield in dat Rijnland het onderhoud zelf organiseerde en met het morgengeld onderaannemers aannam die het eigenlijke onderhoud van de dijk uitvoerden. Op lokaal niveau trad dit soms ook op: bijvoorbeeld wanneer polderbesturen geabandonneerd dijkwerk uitbesteedden. Maar dat gebeurde niet overal. In Sloten en in de Zuidgeestpolders bleef de verhoefslaging tot in de negentiende eeuw in gebruik.

Polderjongens

Zoals gesteld kon de droogmaking van meren of veenplassen niet gebeuren zonder grootschalige werken als het aanleggen van ringvaarten en -dijken; werken die veel coördinatie vereisten, die aan de hand van uitgewerkte plannen werden uitgevoerd en waarvoor een beroep gedaan werd op grotere arbeidsreserves. Slechts drie zulke ondernemingen komen in de onderzochte polders in beeld: de droogmaking van de Lisserpoelpolder, de droogmaking van de Vierambachtspolder en de aanleg van de inlaagdijk in diezelfde polder.

Over de arbeidsorganisatie ten tijde van de eerste droogmaking van de Lisserpoelpolder is weinig bekend. Uit enkele lijsten kan wel het wervingsgebied afgeleid worden. Aannemers

¹⁴⁰ Deze alinea is gebaseerd op volgende literatuur: Van Dam, 'Gravers, ofzetter' en berriedragers'; Schoorl, *Het waddeneiland Callensoog*; Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*; Filarski, *Kanalen van de koning*; Sprenger en Vrooland, *'Dit zijn mijn beren!'*; Jeurgens, *De Haarlemmermeer*. Voor een gedetailleerd maar sterk gekleurd zestiende-eeuws verslag van arbeidsorganisatie: De Hullu en Verhoeven, *Tractaet van dyckagie*.

¹⁴¹ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 144-151.

van het dijkwerk kwamen uit alle richtingen naar Lisse, zowel van binnen als van buiten Rijnland: Leidenaren, Oegstgeesters, Amsterdammers, Rotterdammers, Alkmaarders, Edammers en Dokkummers.¹⁴² De spreiding sluit dus zeer goed aan bij het beeld dat de zestiende-eeuwse dijkwerken vertoonden. Met betrekking tot de grootschalige herstellingswerken uit 1676 en 1725/6 zijn er geen aanwijzingen dat er *en masse* van trekarbeiders gebruik werd gemaakt:¹⁴³ vermoedelijk beperkte de schade zich ook tot enkele dijkgaten zodat de benodigde arbeidsinzet relatief klein was in vergelijking met een totale heraanleg van de ringdijk.

In de Vierambachtspolder was voor de droogmaking de functie van opziener in het leven geroepen. Hoewel de polderbestuurders de werken uitbesteedden, lieten ze de concrete arbeidsorganisatie volledig aan hem over met als gevolg dat binnen het bestuur daarover weinig schriftelijke stukken werden opgesteld. Niettemin sloot de organisatie wel aan bij de oude tradities en werd de ringdijk in aparte dijkvakken aanbesteed.¹⁴⁴ Het rekruteringsgebied van dijkbazen verschilde in de achttiende wel enigszins van wat rond 1600 gold. Zo bleken er geen meer uit Noord-Holland te komen.¹⁴⁵ Mogelijk hangt dit samen met het gegeven dat daar in de achttiende eeuw maar weinig grote dijken meer werden aangelegd. Over de vraag in welke mate het Zuid-Hollandse arbeidsaanbod groot genoeg was om zulke werken uit te voeren, heerst in de literatuur onzekerheid.¹⁴⁶

Gedurende de droogmaking van de Vierambachtspolder, de jaren 1737-1744, zijn er herhaalde berichten in verband met problemen rond arbeidslieden. In enkele gevallen hadden dijkwerkers hun werk gewoonweg in de steek gelaten en moest dat vervolgens weer besteed worden;¹⁴⁷ uit andere gebeurtenissen blijkt dan weer dat veel dijkwerkers de grootste moeite ondervonden om hun werk te voltooien. Vooral aan de Leidse Vaart en het Braassemermeer was de bodem bijna niet te bewerken, zakte de dijk voortdurend in en waren kwel en lekkages steeds terugkerende problemen. Werkers vroegen en kregen doorgaans meer loon. Het ligt voor de hand dat de problemen rond het geabandonneerde dijkwerk in verband stonden met de onophoudelijke technische problemen. Die reden werd overigens

¹⁴² ALPP, nr. 604: Verbaal van aanbesteding dijkwerk tussen de Graft en de Lee, mei 1623. Liederen van buiten de Noordelijke Nederlanden kwamen zo goed als niet voor, op '*Heyndrik uyt Switserland*' na, die hielp heien; Idem, nr. 343, Rekening over de jaren 1622-1624.

¹⁴³ Noch in de rekeningen noch in de bijlagen voor de desbetreffende jaren kon dit fenomeen getraceerd worden.

¹⁴⁴ Een enkele keer wordt vermeld dat in een compagnie werd gewerkt. AVAP, nr. 1401, fol. nr. 65v, notulen 31 januari 1741.

¹⁴⁵ Meer bepaald kwamen die lieden uit de directe omgeving (Oudshoorn, Oude en Nieuwe Wetering) of uit de Meierij van Den Bosch, Bleiswijk, Voorburg, (Oost-)Friesland, Het Hoogeland (in Groningen?), Nieuwkerk (in Zeeland?), Baarn en de omgeving van Amersfoort. RAE, nr. 65, fol. nrs. 169-170, 20 maart 1738; Idem, nr. 93, fol. nr. 163-176v, 7 maart 1737, bestek voor Ringdijk in de Zwetpolder. Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 313.

¹⁴⁶ Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 167. Daar wordt ook gesteld dat de relatie tussen arbeidsaanbod en bevolkingsontwikkeling enerzijds en werkgelegenheid anderzijds voor de regio ten zuiden van het Haarlemmermeer allerminst duidelijk is.

¹⁴⁷ AVAP, nr. 1401, fol. nr. 20v, notulen 18 december 1737; fol. nr. 24, notulen 14 mei 1738; fol. nrs. 28v-29, notulen 27 oktober 1738; fol. nr. 30, notulen 30 december 1738 en fol. nr. 64v, notulen 11 januari 1741.

geëxpliciteerd wanneer de toeslagen werden verantwoord: men had zwaardere specie nodig die niet ter plekke kon worden gewonnen.¹⁴⁸

De ordehandhaving bleef desondanks erg beperkt. Echte maatregelen waren bij besteding van de bestekken niet aan de orde gekomen en als zich kleine incidenten voordeden, werden de verdachten wel ondervraagd door de rechtbank van de heerlijkheid, maar van verdere (juridische) stappen is geen spoor te vinden.¹⁴⁹ Zo bijvoorbeeld Dirk van Berkum, tussen 21 en 22 jaar, geboren in Barreveld bij Amersfoort die, voordat hij aan de ringdijk werkte, de vorige winter in Tienhoven woonde en er bij boeren had gediend. Hij had reeds aan de Muiderdijk gewerkt en was sedert drie weken als dijkmakersknecht werkzaam toen in een drinkgelag iemand geld op de grond liet vallen, waarop Van Berkum onder het mom hem te helpen drie gulden ontvreemde.¹⁵⁰ Anderen stalen vis van molenaars of turf uit openstaande turfschuren en werden daarvoor eveneens ondervraagd.¹⁵¹ De levensomstandigheden blijven ondanks het feit dat het toch om een erg grootschalige onderneming ging buiten beeld. Sommigen vonden onderdak bij particulieren.¹⁵²

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam weinig verandering in de relatie tussen het polderbestuur en de polderjongens. In 1767 was het dijkwerk niet volledig voltooid binnen de termijn die was afgesproken, maar hierover ontstond geen diepgaand conflict. Men legde op de betreffende plaatsen een kleine kade aan en zou in de lente van '68 het werk hervatten. Toch werd het werk opnieuw niet afgemaakt en de polder besloot om uit te besteden '*aan imand die bekend was en daar men staat op konde maken*'.¹⁵³ Waarschijnlijk betrof het ook maar enkele kleinere plaatsen waardoor een onmiddellijke dreiging niet aan de orde was. Vijf jaar later was de polder andermaal niet bij machte haar gezag over deze lieden te laten gelden. Herhaaldelijke waarschuwingen waren '*vrugteloos en zonder effect*' gebleven.¹⁵⁴ Verdere acties ten overstaan van dijkwerkers werden echter niet ondernomen.

Pas op het einde van de achttiende eeuw veranderde de houding van het polderbestuur en is een beginnende polarisering tussen beide partijen waarneembaar. Bij de besteding van de verhoging en verzwaring van de dijk in juni 1790 was reeds gevreesd dat veel aannemers en polderjongens hun werk zouden abandonneren omdat het bedrag waarvoor de werken waren aangenomen veel lager was dan wat schattingen hadden aangegeven. De vrees bleek gegrond: veel polderjongens hadden hun deel niet voltooid, anderen hadden het inderdaad opgegeven en nog anderen waren er na een maand nog niet aan begonnen. De meeste van die mensen waren buitenlanders en vreemdelingen. Het polderbestuur kon dus niet veel meer

¹⁴⁸ Idem, fol. nr. 15v, notulen 25 juni 1737; fol. nr. 24, notulen 14 mei 1738; fol. nr. 58, notulen 29 juni 1740; fol. nr. 65, notulen 11 januari 1741 en fol. nr. 70v, notulen 30 mei 1741.

¹⁴⁹ RAE, nr. 93, fol. nr. 163-176v, 7 maart 1737, bestek voor de Ringdijk in de Zwetpolder. 'Indien onverhoopt eenig aannemer sigh quaalijk of onordentelijk komt te gedragen of aan te stellen, 't zij met dronken, drinken, vloeken, schelden, lasteren, slaan, smijten of quade bejegeninge, inzonderheid tegen de besteders, ofte ijmand van hen, ofte tegen derselver toezieder, ofte zig aan eenigerleij andere kwaden of onordentelijkheden, 't zij met woorden of daden komt schuldig te maken', dan werden boetes aangerekend van 6, 12 en 25 gulden en bij de derde keer werd ook de aanneming geannuleerd. Betrof het een knecht dan werd deze *stante pede* ontslagen.

¹⁵⁰ RAE, nr. 65, fol. nrs. 165-167v, 3 maart 1738.

¹⁵¹ Idem, fol. nrs. 213-222v, 5 december 1740 en fol. nrs. 225-234, 5 december 1740.

¹⁵² Idem, fol. nrs. 169-170, 20 maart 1738.

¹⁵³ AVAP, nr. 1402, fol. nrs. 60-61, notulen 9 december 1767 en 19 februari 1768.

¹⁵⁴ Idem, fol. nrs. 83-84, notulen 3 november 1772.

doen dan premies beloven om werkers te houden en advertenties in de krant plaatsen om degenen die waren weggelopen terug op te roepen. Midden september werden de overgebleven aannemers bij het bestuur geroepen dat hen nog eens aanmaande om de werken voort te zetten. Hiertegen rees collectief verzet van de werklui waardoor een week later ook de hoofdingelanden erbij geroepen werden. Ditmaal werd niet gesmeekt, maar bedreigd. Waarschijnlijk was het dreigement van het polderbestuur een doorslaggevend element in de afhandeling van de zaak. Wie zich immers niet van zijn taak kweet, zou weggejaagd worden met verbeurdverklaring van het geld dat hij nog te goed had. Voor de blijvers was bij opnemering van de werken in een eventuele vergoeding voorzien. Hierop was het verzet enigszins gebroken aangezien men direct op de gevaarlijkste plaatsen het werk hervatte.¹⁵⁵

In de eerste helft van de negentiende eeuw nam voor de Rijnlandse polders de betekenis van zulke grote technische ingrepen af: veel nieuwe veendroogmakerijen kwamen er niet meer bij en grote dijkdoorbraken kwamen niet langer voor. Wel zijn er gevallen bekend waaruit blijkt dat de verhoudingen steeds sterker wijzigden en de sociale spanningen erg toenamen. De omstandigheden van werklieden waren zo penibel geworden dat ze een voedingsbodem voor onlusten geworden waren. Het meest dramatische voorval deed zich in 1823 voor bij de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal. Nadat wegens te lage lonen gestaakt was en de aannemer drie polderjongens die zijn keet waren binnengedrongen, neergeschoten had, werd de aannemer door de menigte doodgeslagen toen hij op de daaropvolgende loononderhandelingen via een raam wilde vluchten. Drie hoofdverdachten kregen daarop de doodstraf. Kort daarna besloot Willem I dat alle lokale autoriteiten de bevoegdheid kregen om in dergelijke omstandigheden militaire assistentie in te roepen.¹⁵⁶ Bij de droogmaking van het Haarlemmermeer werden wel enkele, zij het uiterst beperkte, initiatieven genomen om het lot van de polderjongens te verlichten.¹⁵⁷ Voor een groot deel zijn de spanningen terug te voeren op de arbeidsorganisatie zelf: onderlinge concurrentie tussen polderjongens, de uitgesproken heterogeniteit van dat arbeidsleger en de verdeel- en heerspolitiek van aannemers bepaalden volgens Jan Lucassen in sterke mate de kracht van deze arbeiders op de arbeidsmarkt.¹⁵⁸

Besluitend kan men stellen dat de polderjongens een arbeidsgroep vormden waar polderbesturen zeer moeilijk vat op kregen. Bij het uitvoeren van grote, urgente werken stonden ze erg machteloos tegenover een mobiel arbeidsleger, zeker in vergelijking met molenaars en timmerlieden. Het is erg verleidelijk te veronderstellen dat die verschillen terug te voeren zijn tot de verhoudingen op de arbeidsmarkt: molenaars en timmerlieden werden immers uit de lokale bevolking gerekruteerd, terwijl dit niet gold voor polderjongens. Het is dan wel de vraag waarom de steeds groter wordende groep van landloze proletariërs in Rijnland zelf geen belangrijk aandeel had in dijkwerk. Om dat te verklaren kunnen volgende

¹⁵⁵ Idem, fol. nrs. 236v-240, notulen 24 augustus, 3, 13 en 20 september 1790

¹⁵⁶ Filarski, *Kanalen van de koning*, 51, 61-63. Voor een gedetailleerde beschrijving van de levensomstandigheden van polderjongens aan het begin van de negentiende eeuw verwijzen we naar Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 82-90.

¹⁵⁷ Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 97-104.

¹⁵⁸ Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 90. Naast eventueel militair ingrijpen, werd ook geopperd na 1830 enkel nog Nederlandse polderjongens in te zetten omdat het al te vaak tot een handgemeen met hun Belgische collega's kwam.

argumenten aangehaald worden. In de eerste plaats was er de aanwezigheid van gespecialiseerde dijkbazen en hun polderjongens uit andere streken van Nederland terwijl de zo al minder ervaren lokale werkkrachten slechts in aanmerking kwamen voor eenvoudige dijkverhogingen en -verzwaringen. Daarvoor deden polderbesturen immers wel een beroep op lokale arbeiders. De technische aard van grootschalige werken had dus implicaties voor arbeidsrekrutering en -organisatie.

Verhoefslaagden

In de meeste polders kwam het courante onderhoudswerk echter op de schouders van de ingelanden zelf terecht. Maar ook dat niet uitbestede onderhoudswerk moest worden gecontroleerd. Daartoe werd geschouwd wat inhield dat enkele personen de polder in gingen en nakeken of alle 'schouwbare' waterwerken in goede staat waren. In keuren en polderreglementen was vastgelegd hoe dit moest gebeuren.

De schouw, een van de fundamenteën van de waterstaat, was in de middeleeuwen binnen de schoot van de ambachten ontstaan en nadien in Rijnlandse keuren opgetekend. Op de schouwdag waren alle verhoefslaagden verplicht het begin en einde van hun werk aan te wijzen. Voor het 'ongeheerde' werk, stukken waarvan de verantwoordelijke ingeland niet kon worden aangewezen, bestonden procedures om ervoor te zorgen dat het toch in goede staat bleef.¹⁵⁹ De schouwpraktijk in polders entte zich op die in de ambachten. De aanleiding voor de eerste keur op polders (1639) kwam juist naar aanleiding van het schouwen. Die werd tot dan toe in vele gevallen enkel door de molen- of poldermeesters gedreven wat de effectiviteit van de controle niet ten goede kwam. Hieraan zou een einde komen door de schout de inspecties te laten doen. Rijnland bepaalde met de nieuwe richtlijnen van 1652 dat het schouwrecht toekwam aan de schout en secretaris van het ambacht aangevuld met de poldermeesters. Indien de schout niet kwam opdagen, dreef de oudste poldermeester de schouw. In dat geval kwamen schouwboeten niet aan de schout, maar aan het waterschap zelf en werden ze in de polderrekening verantwoord.¹⁶⁰ Dat de praktijk niet altijd van de ene op de andere dag veranderde, bleek reeds uit de positie van de schout in de Sloterbinnenpolder die in het begin niet altijd aan de schouw deelnam. Ook in de Heuvelpolder werd tussen 1651 en 1677 om een onbekende reden niet geschouwd door ambachtsbestuurders waardoor de staat van de kade dan ook te wensen overliet.¹⁶¹

Alle andere praktische regelingen werden door de polderbesturen zelf getroffen. Wanneer er precies geschouwd werd, bepaalden de polderreglementen hoewel dit lang niet overal even uitgebreid beschreven werd. In de Middewegse Polder stelde het reglement uit 1629 enkel dat schouten en molenmeesters mochten schouwen wanneer ze wilden, indien ze dat maar acht dagen op voorhand met biljetten bekendmaakten.¹⁶² Ook in het reglement van de Herenwegse Polder waren de schouwbepalingen uiterst kort. Schout en molenmeesters

¹⁵⁹ Rijnland, *Keuren ende ordonnantien van Rijnland*, 'Eerste stuk', 137, Keur nr. CXCIII.

¹⁶⁰ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 198.

¹⁶¹ OAR, nr. 233, fol. nrs. 227-228, vergunning schouwen van de kade, 9 oktober 1677.

¹⁶² OAR, nr. 225, fol. nr. 45 ev, Reglement Middelveldse Polder, 22 december 1629.

inspecteerden de kade twee maal per jaar wanneer het hen geliefde.¹⁶³ In de belendende Vroonlandse Polder werd een of twee keer per jaar geschouwd. Schout en molenmeesters mochten dit zelf bepalen net als wat ze voor 'schouwbaar' hielden.¹⁶⁴ In de Stevenshofjespolder werd de schouw eveneens twee keer per jaar gedreven: kaden, dammen en sloten werden voor het eerst eind januari (zes dagen voor 'Vrouwendag') geschouwd. De tweede schouw van de sloten vond begin augustus plaats terwijl dit voor scheisloten in oktober was. Ook hier werd het schouwen acht dagen op voorhand aangekondigd. Wie het werk niet opgemaakt had, liep de eerste keer een boete op van 12 stuivers, de tweede keer 24 en de derde keer 48 stuivers waarna het onderhoud werd uitbesteed.¹⁶⁵ Dat sommige omschrijvingen zó beknopt waren, kan erop wijzen dat de schouwpraktijk zoals die in de ambachten gebruikelijk was, zonder veel problemen door polders werd overgenomen. Allereerst hadden de Rijnlandse keuren daarop aangestuurd, maar daarnaast ligt het ook voor de hand te veronderstellen dat elke ingeland voldoende met de praktijk bekend was en op de hoogte was van wat die inhield zodat een explicitering ervan eigenlijk niet meer noodzakelijk was. Ook in de Rijnlandse keuren werd de schouwpraktijk niet uitvoerig beschreven.

Droogmakerijen stonden zo goed als volledig los van ambachtsbesturen en het schouwen werd in dat soort polders dan ook niet door ambachtstlui gedaan.¹⁶⁶ In het eerste reglement van de Lisserpoelpolder was enkel sprake van een schouw op kavelsloten die vermoedelijk slechts eenmaal per jaar gehouden werd. Iets uitgebreider was de regelgeving in 1650 toen vastgelegd werd dat tweemaal per jaar zou worden geschouwd. De eerste schouw vond plaats op de laatste dag van mei, de tweede op 1 september; telkens gevolgd door een naschouw na acht dagen. De schouw zelf werd uitgevoerd door twee gekozenen uit de vijf heemraden, samen met de molenmeesters van de polder.¹⁶⁷ Verder onderscheidde de droogmakerij zich van de andere polders doordat het werk aan de ringdijk werd uitbesteed en dus niet voor rekening van de ingelanden kwam. Het schouwbare gedeelte van de polder bleef beperkt tot de kavel- en scheisloten. Kleine slotjes binnen de percelen werden vermoedelijk vanwege hun private belang niet geschouwd.¹⁶⁸ In het midden van de zeventiende eeuw deed men in de Lisserpoel voor de dijk een beroep op externe deskundigen. Landmeter Joris Gerstecoorn inspecteerde de ringdijk van de polder. Uit zijn verslag blijkt overigens dat die in erg slechte staat was.¹⁶⁹

¹⁶³ AHP, nr. 1901, Reglement, 1651. Zie ook OAR, nr. 228, vergunning stichting van de polder, 19 augustus 1651.

¹⁶⁴ AVRPP, nr. 1818, Reglement, 28 april 1638, in het bijzonder artikel 42.

¹⁶⁵ ASTP, nr. 5, Reglement Stevenshofjespolder, 28 juni 1674.

¹⁶⁶ Over het mislukken van gezamenlijke schouwen in de Lisserpoelpolder: zie Hoofdstuk V.

¹⁶⁷ ALPP, nrs. 17-18, Reglementen 23 augustus 1624 en 1 oktober 1650. Hoewel in geen van beide reglementen iets gezegd wordt over de inning van schouwboeten, lijkt het er sterk op dat die de polder zelf ten goede kwamen. In de reglementen was immers in daggelden voor het drijven van de schouw voorzien en schouwboeten werden vrij frequent in de rekeningen van de polder opgenomen.

¹⁶⁸ Idem, nr. 1, resolutie 25 mei 1655; waarin dergelijke sloten buiten de schouw worden gehouden.

¹⁶⁹ Idem, nr. 559, Inspectieverslag Gerstecoorn, 5 juni 1647. J. Gerstecoorn onderhield contacten met onder meer Leeghwater (Bicker Caarten, *Middeleeuwse poldermolens*, 28) en was actief als ingenieur en mathematicus. Hij werkte onder andere aan de trekvaart tussen Haarlem en Leiden, de stadsuitbreiding van Leiden en de Westfriese Omringdijk: Teeling, *Repertorium van Oud-Nederlandse Landmeters*, passim.

Het verschil in oorsprong van droogmakerijen heeft wel consequenties gehad met betrekking tot het schouwen van wegen. In de Vierambachtspolder heerste op dat punt een andere praktijk: wegen vielen ook na de droogmaking nog steeds onder de werken die door het ambacht geschouwd werden. Met de droogmaking waren wel volledig nieuwe wegen aangelegd, ze bleven niettemin onder de competenties van de ambachten. Het waren dan ook schouten en kroosheemraden die de wegen jaarlijks controleerden en niet het bestuur van de Vierambachtspolder.¹⁷⁰ Dat schouwde waterkeringen en weteringen zoals gebruikelijk wel twee keer per jaar (juli en oktober). Schouwboeten kwamen aan de dijkgraaf toe.¹⁷¹

In welke mate de schouw als controlemiddel voldeed is bijzonder moeilijk uit te maken. In heel wat polders werden die zaken zeer waarschijnlijk mondeling tussen molenmeesters en ingelanden afgehandeld. Een uitgewerkte registratie van nalatigen of bekeurden is zelden bijgehouden. In de meeste polders zijn wel voor enkele afzonderlijke jaren schouwverslagen bewaard, maar die bevatten geen informatie die toelaat de toestand van de verhoefslaagde infrastructuur correct in te schatten. In een schouwverslag van de Middelpolder bijvoorbeeld werd genoteerd dat Jan Dirk Mourisz op de hoek van zijn land nog moest 'opdiepen', terwijl Jan Backer de bomen die over het water hingen nog had te snoeien.¹⁷² In andere schouwverslagen volstond men met de melding van wat al dan niet geschouwd was. Soms betreft het niet meer dan een lijst namen van mensen die na de schouw 'boetschuldig' verklaard werden.¹⁷³ Uit de polderrekeningen is echter gebleken dat dergelijke boetes erg weinig voorkwamen. Dit zou tot de conclusie kunnen leiden dat de controles door middel van schouwen succesvol waren en dat het merendeel van de ingelanden aan de eisen voldeed.

Het traditionele onderhoudsysteem had wel enkele zwakke punten. De effectiviteit van het schouwen was geen vaststaand gegeven en hing op haar beurt zelf af van andere factoren. Hierbij speelde de wijze waarop het onderhoud georganiseerd was een cruciale rol. Basis hiervan was het hoefslagsysteem waarbij elke eigenaar verantwoordelijk was voor een stuk te onderhouden dijk, kade, sloot of weg. Ten gevolge van wijzigingen in grondeigendom die bovendien niet werden geregistreerd, wist enkele decennia na de verhoefslaging niemand nog 'waar een ieders banwerk geleegeen was, 't geene dan ook heeft veroorzaakt dat veele van de Banwerken zoo op de Kaaden als de Moolenslooten [...] al seederd veele jaaren niet na behooren wierden gemaakt, en dat de schouwen die over deselve waaren gedaan van weijnig off geen vrugt off effect waaren'.¹⁷⁴ Het probleem dat in de Ommedijkse Polder aldus werd verwoord, deed zich niet enkel daar voor en is in verschillende polders terug te vinden. Toch is het de vraag of de effectiviteit van het schouwen inderdaad genadeloos onderuit gehaald werd omdat men niet

¹⁷⁰ AVAP, nr. 1669, 'Reglement tot de Veenerye', 11 januari 1736 (artikel LXI).

¹⁷¹ Idem, nr. 1636, 'Keure en ordonnantie op de dijken' (4 oktober 1748 en in 1815 heruitgegeven).

¹⁷² AMP, nr. 2335, schouwverslag 18 augustus 1661. Ook indien men een meer kwantitatieve analyse zou uitvoeren, komt men in de problemen. Het aantal betaalde boeten, leidt enkel tot het aantal nalatige verhoefslaagden en niet tot het aantal meter ongemaakt werk. Bovendien bleef het aantal verhoefslaagden ook niet gelijk, zodat ook een toe- of afname van het aantal bekeurden evenmin een indicator kan zijn.

¹⁷³ Zie bijvoorbeeld: AORP, nr. 126, schouwcedulle 27 augustus 1680; APP, nr. 110, schouwcedullen 13 oktober 1683, 23 maart 1683, 1684; AOP, nr. 118, schouwcedullen 8 september 1672, 11 oktober 1678, ADVP, nr. 170, schouwcedullen 4 september 1665, 30 oktober 1665, 1670, 5 maart 1683, 1 september 1683 en ABGP, nr. 150, schouwcedullen 9 oktober 1752 en 4 december 1775.

¹⁷⁴ AOP, nr. 111, 'Alzoo schout en moolenmeesteren van de Ommedijkse polder', 30 april 1757.

langer de verhoefslaagden kon aanwijzen. Het best laat zich dit illustreren aan de hand van de ontwikkelingen in de Grote Polder onder Oudshoorn. Daar vroeg men in 1646 een nieuwe verhoefslaging aan omdat met de oude niet meer behoorlijk geschouwd kon worden.¹⁷⁵ Ondanks het verkregen consent duurde het nog enkele jaren voor daadwerkelijk voortgang werd gemaakt met de nieuwe verhoefslaging. Onder meer de wijze waarop de nieuwe verhoefslaging plaats zou vinden, veroorzaakte de vertraging. In 1653 beslisten schout, poldermeesters en kroosheemraden in overleg met enige notabele ingelanden om genummerde hoefslagpalen te introduceren.¹⁷⁶ Ruim dertig jaar later echter waren de palen vergaan en stelde men bij het schouwen alweer vast dat men de verantwoordelijke ingelanden niet meer kon vinden. De toestand van de kaden was zo verslechterd dat andermaal een nieuwe verhoefslaging nodig was, wilde men een doorbraak ervan voorkomen.¹⁷⁷ Hetzelfde deed zich voor in 1719. Ook toen was de situatie van dien aard dat een nieuwe verhoefslaging zich opdrong.¹⁷⁸ Het gebrek aan administratie in wijzigingen van het grondeigendom kon op zeer lange termijn inderdaad niet gecompenseerd worden door het gebruik van hoefslagpalen aangezien die vergingen of verduisterd werden. Desondanks kwam de eerste vernieuwing er na dertig jaar, de tweede zelfs na goed vijfendertig jaar. In feite ging elke reorganisatie dus een generatie mee alvorens er in die mate sleet op zat dat het onderhoudssysteem naar de mening van de beleidsmakers niet langer *up-to-date* was. Door het onderhoud opnieuw te verhoefslagen werd het geactualiseerd aan de nieuwe bezitsverhoudingen. Op die manier was de verhoefslaging ook een flexibele organisatie van het onderhoud.

Er zijn ook nog andere argumentaties te bedenken die verklaren waarom het systeem van verhoefslaging zo lang in gebruik bleef. In de eerste plaats heeft het de schijn van goedkoper en efficiënter te zijn. Het uitbesteden vereiste immers het betalen van daglonen, het aanvoeren van materialen en meer administratieve kosten terwijl een verhoefslaging als het ware kosteloos kon gebeuren. Ten tweede zijn er weinig groepen betrokkenen die belang hadden bij de afschaffing van het systeem. De schout mocht de schouwboeten immers in eigen zak steken, zodat die er eerder baat bij had.¹⁷⁹ Ook ingelanden hadden geen voordeel bij een andere organisatievorm: heel traag liep het systeem weer spaak zodat niemand nog wist wie verantwoordelijk was. Voor nalatigen was dit een achterpoortje waarlangs ze zonder veel problemen weg konden komen. In de negentiende eeuw bleef de verhoefslaging bestaan, maar werd de schouwpraktijk grondig herzien: hiervoor verwijzen we naar de reglementen

¹⁷⁵ OAR, nr. 227, fol. nr. 49v-50, vergunning nieuwe verhoefslaging, 13 januari 1646. Een ander voorbeeld: Vroonlandse Polder: OAR, nr. 238, fol. nr. 27v, 22 september 1696. Ook verwijzen we naar de negentiende-eeuwse reglementen uit de Sloterbinnenpolder en de Zuidgeestpolders, die eveneens in dit probleem hun oorsprong vonden; zie Hoofdstuk V.

¹⁷⁶ Idem, nr. 228, fol. nrs. 142-143v, verhoefslaging 26 april 1653. De vertraging werd behalve aan onduidelijkheden over de toe te passen methode bij de nieuwe verhoefslaging en wat allemaal verhoefslaagd zou worden, ook toegeschreven aan de *'traecheyt van der suppl. voorsaten in officie'*.

¹⁷⁷ Idem, nr. 235, fol. nrs. 95v-96, vergunning verhoefslaging, 8 april 1684.

¹⁷⁸ Idem, nr. 243, fol. nr. 40, vergunning verhoefslaging, 9 september 1719.

¹⁷⁹ Daarbij kwam ook dat boeten betaald werden door nalatige ingelanden. Het maakte voor de schout dus in principe niet uit hoeveel meter kade niet was opgemaakt. Wat voor hem van tel was, was het aantal nalatigen.

uit de Sloterbinnen- en Zuidgeestpolders die in Hoofdstuk V werden aangehaald.¹⁸⁰ Het gebrekkige onderhoud werd niet langer aanvaard. De traditionele verklaring van het deficit van het hoefslagsysteem, namelijk dat door de vele abandonneringen de kaden niet goed onderhouden waren, moet dus sterk genuanceerd worden. Enerzijds is al aangetoond dat polderbesturen de geabandonneerde stukken uitbesteedden en daarbij ook innovaties doorvoerden, anderzijds geldt dat de omvang van het abandonneren niet overdreven mag worden. Ook eigenaren van waterpercelen bleven verhoefslaagd. Bovendien gaat die argumentatie enkel op voor veenpolders waar zich inderdaad abandonneringen voordeden terwijl de veelvuldige hoefslagproblemen zich ook in andere polders stelden. De gebrekkige toestand van vele meters kade is dus veeleer terug te voeren op organisatorische factoren, meer bepaald falende controlemechanismen, dan op de gevolgen van landschappelijke ontwikkelingen.

Tot slot kan met betrekking tot verhoefslaging en schouw tot het omgekeerde besloten worden van wat eerder voor polderjongens gold. In dit laatste geval werd de arbeidsorganisatie afgestemd op enkele zwaarwegende kenmerken van dijkbouw en -herstel: grootschalig, urgent en gespecialiseerd. In het geval van de verhoefslaging had de op termijn minder effectieve organisatie gevolgen voor de technische infrastructuur. Het gebrek aan voldoende toezicht en administratie en de belangen van verschillende partijen bij een slordige toepassing ervan, brachten op regelmatige tijdstippen een reorganisatie met zich mee. Zolang de risico's niet al te groot werden, liet men betijen.

Conclusie

De relatie tussen de verschillende belangengroepen en de techniek waarvoor ze in de polder verantwoordelijk waren, is niet alleen veelzijdig en complex gebleken, eveneens kan geconcludeerd worden dat de impact van die relatie zeer verschillend was. Dit hing in essentie van de aard van de techniek zelf af.

Bij de bedieners die zich met technieken als molens inlieten, heeft de organisatievorm weinig impact – en problemen – opgeleverd. De betekenis van molenaars was het resultaat van twee complementaire bewegingen. Enerzijds waren er de voortschrijdende proletarisering en sociale polarisatie die de voorwaarden creëerden voor het ontstaan van een nieuwe, gespecialiseerde beroepsgroep. Anderzijds vonden in de lokale waterstaat ontwikkelingen plaats die deze specialisatie mogelijk maakten, onder meer door de invoering van de winterbemaling of de vernatting door turfwinning. De sociale polarisatie kwam door deze interactie ook in het waterschap terecht: grote eigenaren als bestuurders en kleine eigenaren of landlozen als molenaars. De positie van molenaars, zowel institutioneel als sociaaleconomisch (zie bijvoorbeeld de situatie op de arbeidsmarkt) maakte dat ze niet op de

¹⁸⁰ Ook in de Vierambachtspolder bleek de schouw over de sloten niet altijd het gewenste effect te sorteren. In 1809 kon het water niet langer naar de molen stromen omdat er teveel vuil in de sloten was. Men besloot daarom voortaan jaarlijks een extra schouw in te gelasten: AVAP, nr. 1403, fol. nr. 208v, notulen 23ste van de herfstmaand 1809. Ook hier speelde het gebrek aan 'administratie' de schouw parten. Zo kon een enkele keer de herfstschouw niet plaatsvinden omdat eigenaars en gebruikers van de opgekeurde sloot niet bekend waren. Idem, fol. nr. 10v, notulen 2 november 1791.

technische ontwikkeling konden wegen, en dus ook geen succesvol verzet konden organiseren.

De organisatie met betrekking tot de onderhoudslui had eveneens weinig bepalende impact op techniek. Lokale waterschappen deden gewoonlijk een beroep op een timmerman uit het nabijgelegen dorp. In feite had ook hier de techniek eerder consequenties voor de organisatie in plaats van omgekeerd. Vanaf de achttiende eeuw voerden polderbesturen verschillende organisatorische ingrepen door, gaande van scherpere controles door opzieners, veranderende arbeidsrelaties tot allerlei administratieve initiatieven. Ze kunnen in verband gebracht worden met de moeilijke financiële ontwikkelingen, hoewel ook andere motieven meegespeeld (kunnen) hebben. Belangrijk is wel dat in die omstandigheden geen indicaties voor verzet aan het licht gekomen zijn. Het is ook weinig waarschijnlijk dat timmerlieden daartoe in staat zouden zijn geweest. Verzet was er evenmin vanuit de groep gespecialiseerde 'natte aannemers', die als 'bouwers' juist steeds weer in verband gebracht werden met verschillende innovaties. De betekenis van die groep ligt er dan ook in dat ze slechts bij grootschalige of omvangrijke werken door polders aangetrokken werden. Maar hun korte interventies waren wel van belang omdat ze waar mogelijk mee trachtten innovaties door te voeren.

Met betrekking tot de waterkering heeft de organisatie van het onderhoud door polderjongens en ingelanden wel technische implicaties gehad. Bij grootschalige en urgente werkzaamheden zoals dijk aanleg of -herstel, stelde de techniek de polderbesturen voor organisatorische uitdagingen die naarmate er veranderingen op de arbeidsmarkt optraden, voor problemen konden zorgen. De belangen van rondtrekkende polderjongens lag immers niet alleen in de polder, en aan de daaruit volgende mobiliteit kon het bestuur weinig verhelpen. Met de spreekwoordelijke wortel en stok bereikte men er de voortgang van de werken uiteindelijk toch. Voor het jaarlijkse onderhoud volstond de centrale, 'gemonetariseerde' organisatie en werden de grootgrondbezitters niet met hoefslagplicht opgezadeld. Die laatste organisatievorm had in tegenstelling tot de voorgaande wel verregaande technische implicaties. Het hoefslagsysteem was om verschillende en erg uiteenlopende redenen niet in staat om op langere termijn een goede kwaliteit van het onderhoud te garanderen, temeer omdat een efficiënt controlesysteem moeilijk te realiseren was. De technische gevolgen waren duidelijk zichtbaar: de staat van wegen en kaden in de Sloterbinnenpolder sprak boekdelen. Een tijdige reorganisatie in de vorm van een nieuwe verhoefslaging bood voor veel polders uitkomst.

De omslag van verhoefslaging naar gemeenmaking (de centraal georganiseerde uitbesteding) is al voor verschillende plaatsen, tijden en waterwerken gedocumenteerd en beargumenteerd. Daarbij ging veel aandacht naar de monetarisering van de economie en de intrede van stedelijke, niet in de polder wonende eigenaren die door een centrale organisatie meer greep konden krijgen op hun eigen investeringen.¹⁸¹ Dit laatste argument gaat ook op voor de Lisserpoel, waar de Leidse elite inderdaad het onderhoud van de ringdijk volkomen beheerste. In het geval van de Vierambachtspolder is de inmenging van elites minder duidelijk. Pas met de droogmaking kwam er een centraal systeem, terwijl de (ambachts)elites die de impuls daartoe gaven al enkele decennia gevormd waren. De stedelijke elites

¹⁸¹ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 103; Soens, *Waterbeheer in een veranderende samenleving*, 525.

domineerden echter geenszins in de drooggemaakte polder; dus hun aanwezigheid kan de invoering niet volledig verklaren, al zal ze die niet in de weg gestaan hebben. Het centrale onderhoudssysteem hield er eerder verband met de technische en institutionele eenmaking waar zo al een duidelijke tendens naar centralisatie aanwezig was. Dat de aanwezigheid van stedelijke elites niet noodzakelijk het opgeven van het hoefslagsysteem betekende, wordt duidelijk aangetoond door de Slotense wegen. Amsterdammers konden er in feite als ambachtsheer, schout en poldermeesters maar al te gemakkelijk hun belangen verwezenlijken, maar gingen zoals eerder bleek niet over tot de afschaffing van de verhoefslaging. Ook op de Zuidgeest bleef de verhoefslaging in gebruik. Met nieuwe en betere schouwregelingen blies men het flexibele systeem nieuw leven in.

Samengevat kan gesteld worden dat polderbesturen eigenlijk niet afhankelijk waren van externe belangengroepen die de bediening, de bouw of het onderhoud van de waterstaatstechnieken voor hun rekening namen. In feite waren bestuurders in staat het technische beleid dat ze wilden ook uit te voeren. Weerstand tegen innovaties konden de genoemde groepen niet leveren: zowel hun positie in het waterschap als hun maatschappelijke status maakte dat onmogelijk. Voor de (molen)bouwers geldt zelfs dat ze innovaties hielpen verspreiden. Slechts bij grootschalige en spoedeisende dijkwerken waren de besturen meer afhankelijk van de grillen van werknemers, terwijl op de andere terreinen voldoende ruimte bestond om een eigen 'organisatiebeleid' door te drukken; een beleid dat grotendeels uit financiële motieven voortspoot.